

BU SAYIDA

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ FELSEFE BÖLÜMÜ ÖZEL SAYISI 1

Ş. TEOMAN DURALI: Dârulfünûn Felsefe Bölümü Yüz On Yaşında

ALİ UTKU: Ahmet Midhat: "Darülfünûn Kürsüsünden Felsefe Tarihi Dersleri

AYHAN BİÇAK: Ziya Gökalp'in Felsefe Anlayışı

YAKUP YILDIZ: Mustafa Şekip Tunç ve Türk Felsefesindeki Yeri

EMRE DAĞTAŞOĞLU: Türk Düşünce Tarihinde Mehmet İzzet'in Yeri ve Önemi

M. CÜNEYT KAYA: Mehmet Emin Erişirgil: Bergsonculuktan Pragmatizme Bir Dârulfünûn Hocası

FIRAT ŞENOL: İsmail Hakkı Baltacıoğlu ve Felsefe

HARUN ANAY: Hilmi Ziya Ülken'in Bilinmeyen İki Öz Geçmiş Metni

CAN KARABÖCEK: H. Vehbi Eralp ve Düşüncesi

SEVAL BULUTOĞLU: Macit Gökberk Felsefesinin Ana Çizgileri

ÖZLEM BAĞDATLI: Bedia Akarsu'nun Felsefe Anlayışı

MÜLAKAT

UĞUR EKREN VE ARZU İBİŞİ: İsmail Tunalı'yla Mülakat

VARLIK – BİLGİ – AHLÂK ARAŞTIRMALARI: METAFİZİK

SADIK TÜRKER: İletişim, Sistem ve Felsefe: İletişimsel Sistem Felsefesine Giriş

YÜCEL YÜKSEL: Bağdaşmazlık Eklemi

S. ATAKAN ALTINÖRS: Bergson'un Bir "İmkân" ve "Engel" Olarak Dil Anlayışı

FATİH M. ŞEKER: Mistik Bir Coğrafyanın Rasyonelleşme/Islâmlaşma Süreci Açısından
Kutadgu Bilig Nasıl Okunabilir?

MÜFİT SELİM SARUHAN: Farabi'de Medeniyetin Kurucu İlkeleri Üzerine

AKİF AKTO: Din Eğitiminde Kuram ve Eylem İlişkisi

TARİH – TOPLUM – KÜLTÜR ARAŞTIRMALARI

LUCIUS ANNAEUS SENECA: Naturales Quaestiones IV. Cp. I-II

LUCIUS ANNAEUS SENECA / [Çeviren: C. Cengiz Çevik]: Naturales Quaestiones IV. Cp. I-II Nil Nehri Üzerine

GEOFFREY ROPER: Turkish Printing and Publishing in England in the 17th Century

GEOFFREY ROPER / [Çeviren: Ayşe Aksu]: 17. Yüzyıl İngilteresi'nde Türkçe Basım ve Yayıncılık

KİTABİYAT

ŞENİZ YILDIRIMER: Türkiye'de Descartes (Dekart) (1596-1650) ile İlgili Yayınlar
Bibliyografyası ve Bir Değerlendirme

TÜRKÇENİN FELSEFE – BİLİM SÖZLÜĞÜ

Ş. TEOMAN DURALI: Türkçenin Felsefe-Bilim Sözlüğü

Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Makale Biçim ve Atıf Bilgileri

Fiyatı: - 13 YTL

18



ISSN 1303-3387



Kutadgubilig

FELSEFE - BİLİM ARAŞTIRMALARI

18

EKİM 2010

"İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ FELSEFE BÖLÜMÜ 110 YAŞINDA"



Kutadgbilic

FELSEFE – BİLİM ARAŞTIRMALARI

JOURNAL OF PHILOSOPHY – SCIENCE RESEARCH

18

EKİM 2010

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ
FELSEFE BÖLÜMÜ'NÜN
110. YAŞ GÜNÜ

ISSN: 1303-3387

KUTADGUBİLİK

Felsefe – Bilim Araştırmaları Dergisi
Journal of Philosophy – Science Research
Sayı: 18, Ekim 2010
(Altı ayda bir yayımlanır.)
ISSN: 1303-3387

Kutadgubilik hakemli bir dergidir / Kutadgubilik is a refereed journal
Kutadgubilik TÜBİTAK / ULAKBİM tarafından dizinlenmektedir.

Kutadgubilik 1. sayısından itibaren PHILOSOPHER'S INDEKS tarafından dizinlenmektedir.

Yayın Yönetmeni / Editor in Chief
ŞABAN TEOMAN DURALI

Yayın Kurulu / Editorial Board

Osman Faruk AKYOL (İstanbul Üniversitesi, Kırklareli Üniversitesi, Türkiye)
Ayhan BİÇAK (İstanbul Üniversitesi, Türkiye)
Cengiz ÇAKMAK (İstanbul Üniversitesi, Türkiye)
Şaban Teoman DURALI (İstanbul Üniversitesi, Kırklareli Üniversitesi, Türkiye)
İhsan FAZLIOĞLU (İstanbul Üniversitesi, Türkiye)
İsmail KARA (Marmara Üniversitesi, Türkiye)
Murat ÖZER (Kırklareli Üniversitesi, Türkiye)
Ömer Naci SOYKAN (Mimar Sinan Üniversitesi, Türkiye)
Sadık TÜRKER (Kırklareli Üniversitesi, Türkiye)

Hayati DEVELİ (Kültür Üniversitesi, Türkiye)
Teoman DURALI (İstanbul Üniversitesi, Türkiye)
Çiğdem DÜRÜŞKEN (İstanbul Üniversitesi, Türkiye)
Uğur EKREN (İstanbul Üniversitesi, Türkiye)
İhsan FAZLIOĞLU (İstanbul Üniversitesi, Türkiye)
İsmail KARA (Marmara Üniversitesi, Türkiye)
Cüneyt KAYA (İstanbul Üniversitesi, Türkiye)
Erhard OESER (Viyana Üniversitesi, Avusturya)
Jose Carlos Branda Tiago de OLIVERIA (Evora Üniversitesi, Portekiz)
Jamil RAGEP (Oklahoma Üniversitesi, Norman/ABD)
Stanley N. SALTHE (New York Üniversitesi, ABD)
Hüseyin SARIOĞLU (İstanbul Üniversitesi, Türkiye)
Ömer Naci SOYKAN (Mimar Sinan Üniversitesi, Türkiye)
Oktay TAFTALI (Kırklareli Üniversitesi, Türkiye)
Sadık TÜRKER (Muğla Üniversitesi, Türkiye)
Şafak URAL (İstanbul Üniversitesi, Türkiye)
Ali UTKU (Atatürk Üniversitesi, Türkiye)
Ernest WOLF-GAZO (Amerikan Üniversitesi, Misir)
Erdal YILDIZ (Mimar Sinan Üniversitesi, Türkiye)
Nedim YILDIZ (Kırklareli Üniversitesi, Türkiye)
Gökhane YILMAZ (İstanbul Üniversitesi, Türkiye)
Yücel YÜKSEL (İstanbul Üniversitesi, Türkiye)

Hakem ve Danışma Kurulu / Advisory Board

Alparslan AÇIKGENÇ (Fatih Üniversitesi, Türkiye)
Gediz AKDENİZ (İstanbul Üniversitesi, Türkiye)
Osman Faruk AKYOL (İstanbul Üniversitesi, Türkiye)
Mehmet BAŞARAN (Galatasaray Üniversitesi, Türkiye)
Ayhan BİÇAK (İstanbul Üniversitesi, Türkiye)
Cengiz ÇAKMAK (İstanbul Üniversitesi, Türkiye)
Hans DAIBER (Mainz Üniversitesi, Almanya)

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü
Dergah Yayınları A.Ş. adına
ASIM ONUR ERVERDİ

Yazışma Adresi
Klodfafer Caddesi Altan İşhanı No.: 3/20
34112 Sultanahmet / İstanbul
Tel: (212) 518 95 78 (3 hat)
Faks: (212) 518 95 81

Web Sayfası
www.kutadgubilik.com
e-posta
bilgi@kutadgubilik.com

Baskı
A Ajans Reklamcılık Filimcılık Matb. San. ve Tic. Ltd. Şti.
Beysan San. Sitesi Birlik Cad. Yayıncılar Birliği Sit.
No: 32 Kapı No: 4G
Yakuplu – Büyükkemce / İstanbul

Cilt
Güven Mücellit & Matbaacılık Sanayi Tic. Ltd. Şti.
Devekalardırı Cd. Gelinçik Sok. Güven İşhanı No: 6
Mahmutbey – Bağcılar / İstanbul

İdare, Satış, Abone
Ana Basım Yayın Molla Fenari Sokak Yıldız Han No: 28
34110 Cagaloğlu / İstanbul
Tel: (212) 526 99 41 (3 hat)
Faks: (212) 519 04 21

Yurtçi abonelik bedeli
Yıllık 2 sayı, 26 TL

Yurtdışı abonelik bedeli
Yıllık 2 sayı, 35 ABD Doları

Abonelik için hesap numaraları

Ziraat Bankası
IBAN: TR 91 0001 0008 8929 0448 1950 01
(Cagaloğlu Şubesi)

Posta Çeki Hesabı
6115869

Kendisine klasik İslâm düşünce geleneğini temel alan “*Kutadgubilik Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*” sayfalarını bir felsefeleşmiş kültür inşâsına katkıda bulunmak iddiasını taşıyan *felsefe* — ‘varlık’ ile ‘bilgi’ öğretileri, ‘bilim teorisi’, ‘ahlâk’, ‘dil’, ‘din’, ‘tarih’ ile ‘toplum’ — araştırmalarına; *mantık* ile *matematik* çalışmalarına ve *bilim* — fizik’, ‘gökbilim’, ‘yer bilimleri’, ‘kimya’, ‘canlılar bilimi’ — incelemelerine açacaktır.

“*Kutadgubilik*”de aranan başta gelen özellik, özgünlük, felsefe-bilim ciddiliği, enginlik, derinlik ile ifâde güzelliğidir. Özgürlikten kasdumuz, öncelikle Türk müellifinin, ele aldığı soruna evvelcilerde klasikleşmiş İslâm düşüncesinin bakış açısını da dikkate alarak çözüm önermesi keyfiyetidir. İfâde güzelliğine gelince; bundan murad olunan, Türkçenin, yüzyılların zevk ile letâfet imbiğinden sözlererek günümüze erişmiş soyuş varlığı ile anlatım gücünün alabildiğine ortaya koymasıdır.

Felsefe-bilim zihniyeti, taassub ile tek taraflılığı reddeder. Tersine, eleştiri tavriyla yola koymunur. Felsefe-bilim akıyla yürütme yolunun sonu yoktur. Her akıyla yürütme silsilesinin sonu gibi gözüken varkı, yeni bir gidişin başlangıcını bağında taşıır. Ancak, eleştirel tutum, özellikle ahlâk-tarih-toplum-siyaset çerçevesinde, açıslılık, görüşsüzlük ile ifâdesizlik anlamına gelmez, gelemez, gelmemelidir.

Felsefe-bilim bağlamında ortaya koymulan bir verim, ilk bakuşta, nice özgün gözükürse gözüksün, belli bir geleneğin bağında yer almıyorsa, kalıcı bir anlam kazanamaz. Hayava saçılmış tohumları andırır. Ekinlerin yetişip serpilmeleri için tohumların, münbît topraklara atılmaları icâb eder. Benzer biçimde, düşünceler ile varsayımların kalıcı, etkileyici ve evrensel anımlar kazanılabilirler de belli bir felsefe-bilim geleneğinin (école) içerisinde doğup bağında neşvûnemâ bulmalarına bağlıdır. İşte, “*Kutadgubilik*”, Türk düşüncesinde böyle bir geleneğin oluşmasına zemin hazırlayabilirse, kuruluş amacı doğrultusunda hizmet görmüş olacaktır. Derginin sayfalarında yazılarıyla yer alacak felsefecilerin bilim adamlarımızın, dialektik bir anlatışta, düşüncelerini ‘çarpıştırıcak’ bir ortama kuşmaları dileğimizdir.

“*Kutadgubilik*”, yılda iki defa yayımlanacak. Her sayı, sırasıyla *felsefe* çalışmaları, *din-dil-edebiyat-tarih-toplum* araştırmaları ile *bilim* incelemeleri biçiminde bölümlenecek.

Dergi, sayfalarını en az ellî oranında, İngilizce özetleriyle birlikte, Türkçe telîf yazılarına açacak. Bunların yanı sıra, zaman zaman, başta İngilizce olmak üzere, Arapça, Almanca ile Rusça kaleme alınmış felsefe-bilim çalışmaları ile bunların Türkçe yapılmış tercümelerine dahî yer verecek. Ayrıca, daha önce değişik yayım organlarında, öncelikle eski yazıyla, çıkmış önemli çalışmalar da, “*Kutadgubilik*”in sayfalarında unutulmamaktan kurtarılacaklardır. Dergi, gönderilen çalışmaları, bir hakem kuruluna inceletip onun olurunu aldıktan sonra ancak, basar. Basılmayanlar da, yayımlanınlar gibi, iâde olunmayı arşivlenirler.

“*Kutadgubilik*”, yayımladığı çalışmalarda izhâr olunmuş düşünceler ile görüşlerin sorumluluklarını üstlenmez. Yalnız; dil ile ifâde biçimlerinde nisbî bir ortaklı¤ı sağlamak amacıyla müdâhale hakkını mahfûz tutar. Saygılarıza ve selâmlarımızla, ‘mutluluk ve bilgi’: “*Kutadgubilik*”.

Kutadgubilig (the *Blissful Wisdom*) is a biannually —March and October— appearing periodical devoted to the study of and reflexion on *metaphysics* — that is ontology, gnoseology and ethics—, *physics* —natural history and natural philosophy— and cultural, political and *socioeconomic problems*; and with Turkish as its official language. However, it is also open to texts in some other languages, such as English, Arabic, German and Russian together with their relevant Turkish translations. *Kutadgubilig* pursues a language policy where at least fifty percent of its texts must be in Turkish.

Although identified with the Islamic tradition, *Kutadgubilig* welcomes in its pages a plurality of philosophical perspectives, its only requirement being that the work to be published be of superior quality, reveal scholarly integrity, and observe the recommended methodological guidelines for the formal and scientific presentation of texts.

The *journal* bears a distinctly philosophical character, analytical and critical by definition. Its principal aim is to provide an intellectual forum to primarily Turkish, but also foreign philosopher-scientists who will find that *Kutadgubilig*'s editorial policy does not subscribe to any philosophical posture. *Kutadgubilig* is interested in the debate between different positions and accepts any standpoint as long as it is supported by professional philosophy's analytical and argumentative rigour. Nevertheless, the *journal* expects to find in its pages ground-breaking ideas that may eventually lead to new theories and systems.

For evaluation and arbitration of any article submitted for publication consistency of arguments and coherence as strategies of the discourse will be assessed; priority will be granted to those papers both critical and creative and those within the boundaries of academic and scientific rigour, are imaginative and suggestive. Two instances of evaluation will be held: one from the *journal's* Directive Board and another from a referee who will remain unknown to the author/s.

All typescripts submitted should be sent to the *journal* either by mail, or preferably by e-mail, in good quality printing or typing. Upon submitting the papers, authors are implicitly authorising the *journal* to publish them.

İÇİNDEKİLER

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ FELSEFE BÖLÜMÜ ÖZEL SAYISI

Ş. TEOMAN DURALI
Dârülfunûn Felsefe Bölümü Yüz On Yaşında
11

ALİ UTKU
Ahmet Midhat: "Darülfünun Kürsüsünden Felsefe Tarihi Dersleri
33

AYHAN BIÇAK
Ziya Gökalp'in Felsefe Anlayışı
51

YAKUP YILDIZ
Mustafa Şekip Tunç ve Türk Felsefesindeki Yeri
73

EMRE DAĞTAŞOĞLU
Türk Düşünce Tarihi'nde Mehmet İzzet'in Yeri ve Önemi
105

M. CÜNEYT KAYA
Mehmet Emin Erişirgil: Bergsonuluktan Pragmatizme Bir Dârülfunûn Hocası
129

FIRAT ŞENOL
İsmail Hakkı Baltacıoğlu ve Felsefe
181

HARUN ANAY
Hilmi Ziya Ülken'in Bilinmeyen İki Öz Geçmiş Metni
195

CAN KARABÖCEK
H. Vehbi Eralp ve Düşüncesi
215

SÉVAL BULUTOĞLU
Macit Gökberk Felsefesinin Ana Çizgileri
229

ÖZLEM BAĞDATLI
Bedia Akarsu'nun Felsefe Anlayışı
253

MÜLAKATI

UĞUR EKREN VE ARZU İBİŞİ
İsmail Tunali'yla Mülakat
279

VARLIK – BİLGİ – AHLAK ARASTIRMA LARI METAFİZİK

SADIK TÜRKER
İletişim, Sistem ve Felsefe: İletişimsel Sistem Felsefesine Giriş
301

YÜCEL YÜKSEL
Bağdaşmazlık Eklemi
337

S. ATAKAN ALTINÖRS
Bergson'un Bir "İmkân" ve "Engel" Olarak Dil Anlayışı
351

FATİH M. ŞEKER
Mistik Bir Coğrafyanın Rasyonelleşme/İslâmlaşma Süreci Açısından
"Kutadgu Bılıg" Nasıl Okunabilir?
365

MÜFİT SELİM SARUHAN
Farabi'de Medeniyetin Kurucu İlkeleri Üzerine
383

AKİF AKTO
Din Eğitiminde Kuram ve Eylem İlişkisi
401

TARİH – TOPLUMU – KÜLTÜR ARASTIRMA LARI

LUCIUS ANNAEUS SENECA
Naturales Quastiones IV. Cp. I-II
423

LUCIUS ANNAEUS SENECA
[Çeviren: C. Cengiz Çevik]
Naturales Quastiones IV. Cp. I-II
Nil Nehri Üzerine
429

GEOFFREY ROPER
Turkish Printing and Publishing in England in the 17th Century
445

GEOFFREY ROPER
[Çeviren: Ayşe Aksu]
17. Yüzyıl İngilteresi'nde Türkçe Basım ve Yayıncılık
457

KİTABNAME

ŞENİZ YILDIRIMER
Türkiye'de Descartes (Dekart) (1596-1650) ile İlgili Yayınlar
Bibliyografyası ve Bir Değerlendirme
473

TÜRKÇENİN FELSEFE – BİLİM SÖZLÜĞÜ

Ş. TEOMAN DURALI
Türkçenin Felsefe-Bilim Sözlüğü
501

Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları
Makale Biçim ve Atıf Bilgileri
531

- , "Mehmed İzzet", *İş Mecmuası* Sayı: 23-24, İstanbul 1940.
- Şerif, Yusuf, "Mehmet İzzet Beyin Ölümü", *Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 7, Sayı: 5, İstanbul Şubat-Mart 1931.
- Tanpinar, Ahmet Hamdi, "Hasan-Âli Yücel'e Dair Hatıralar ve Düşünceler", *Mücevherlerin Sirri-Derlenmiş Yazilar, Anket ve Röportajlar*, Haz. İlyas Dirin, Turgay Anar, Şaban Özdemir, Yapı Kredi Yay., 3. B., İstanbul 2004.
- , *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Yapı Kredi Yay., 6. B., İstanbul 2009.
- Tayış, Halide, *Mehmet İzzet, Hayati, Eserleri, Fikirleri ve Ziya Gökalp ile Mukayesesи*, Edebiyat Fakültesi Felsefe Şubesi, Yayınlanmamış Bitirme Tezi, İstanbul 1946.
- Ülken, Hilmi Ziya, "İzzet Bey", *Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 7, Sayı: 5, İstanbul Şubat-Mart 1931.
- , *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yay., 8. B., 2005.
- Vorlander, Karl, *İlkçağ Yunan Felsefesi Tarihi*, Çev. Mehmet İzzet, Latin Harflarına Aksaran: Ahmet Parlaklışık, Yeni Zamanlar Yayınları, İstanbul 2001.

MEHMET EMİN ERİŞİRGİL: BERGSONCULUKTAN PRAGMATİZME BİR DÂRÜLFÜNÜN HOCASI*

M. Cüneyt Kaya**

MEHMET EMİN ERİŞİRGİL: THE VENTURE OF A PROFESSOR
OF DÂR ALFUNÛN FROM BERGSONISM TO PRAGMATISM

ABSTRACT

Mehmet Emin Erişirgil is one of the leading and influential figures in the venture of philosophy from the Second Constitutional Period to the Republican Period in Turkey. He was a professor of history of philosophy in Dâr al-Funûn between 1915 and 1926 and wrote many books and articles on philosophy. He made important contributions to the development of philosophy in Turkey and Turkish. In particular, his works had a very effective role in the history of Bergsonism and Pragmatism in Turkey. This article aims to examine Erişirgil's intellectual biography focusing on his years in Dâr al-Funûn.

Keywords: Mehmet Emin Erişirgil, Philosophy in Turkey, Dâr al-Funûn, History of Philosophy, Bergsonism, Pragmatism.

ÖZET

Mehmet Emin Erişirgil, Türkiye'de felsefenin II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e uzanan süreçteki serüveninde etkili olmuş isimlerden biridir. 1915-1926 yılları arasında görev yaptığı Dârülfünûn'da felsefe tarihi dersleri veren

Bu çalışmanın ortaya çıkması konusundaki teşviklerinden dolayı Prof. Dr. Ayhan Bışak'a, kaynak teminindeki yardımlarından dolayı Yrd. Doç. Dr. Recep Alpyağıl, Yrd. Doç. Dr. Ali Utku, Yrd. Doç. Dr. Levent Bayraktar, İlker Kömbe ve Araş. Gör. M. Halit Çelikyon'e; makaleyle ilgili görüşlerini benimle paylaşma lütufunda bulunan Prof. Dr. İsmail Kara, Yrd. Doç. Dr. Harun Anay ve Yrd. Doç. Dr. Sami Erdem'e müteşekkirim. Latin harfli kaynaklardan yapılan doğrudan alıntılarla ve bu kaynaklara yapılan atıflarda kaynakların imlaşı aynen korunmuştur.
* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü.

Erişirgil, kaleme aldığı çok sayıdaki kitap ve makaleyle de Türkiye'de bir felsefe kültürünün ve Türkçe bir felsefe literatürünün oluşmasına ciddi katkıda bulunmuş, özellikle Bergsonculuk ve Pragmatizmin Türkiye'deki gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Bu makale, Erişirgil'in Dârûlfünûn'da görev yaptığı yılları esas alarak onun entelektüel biyografisini incelemeyi hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Mehmet Emin Erişirgil, Türkiye'de felsefe, Dârûlfünûn, Felsefe Tarihi, Bergsonculuk, Pragmatizm.

...

Mehmet Emin Erişirgil hakkında kaleme alınan bir yazının ilk cümlesinin, onun çok yönlü kişiliğine degenerek başlaması bir zorunluluk gibi gözükmedetidir: Mülkiye mezunu, lise malûmât-ı medeniyeye ve felsefe hocası, çeşitli liselerin müdürleri, Dârûlfünûn'da felsefe tarihi müderrisi, muhtelif dergilerin kurucusu ve yazarı, son Meclis-i Mebusan'da Niğde milletvekili, Talim ve Terbiye Kurulu'nun ilk başkanı, Maarif Vekaleti müsteşarı, Dil Encümeni üyesi, Mülkiye Mektebi müdürü, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi dekan vekili, altıncı ve yedinci dönem Zonguldak milletvekili; Hasan Saka hükümetinin GümTürk ve Tekel, Şemsettin Günaltay hükümetinin İçişleri Bakanı ve çok sayıda kitap ve makalenin yazarı...

Daha da uzatılabilecek olan bu liste, aynı zamanda Erişirgil hakkında yazmanın ne kadar zor olduğunu da bir göstergesidir. Geride bıraktığı, ikisi tercüme toplam yirmi iki eser ve iki yüzden fazla dergi ve gazete yazısı da bu zorluğu bir kat daha artırmaktadır. Ölümünün ardından Necati Akder'in kaleme aldığı vefayât yazısının son paragrafları da bir anlamda bu hususun altını çizmektedir:

"Prof. Emin Erişirgil'in eserlerine bir göz atılında en soyut felsefe sistemleriyle en somut ameliyenin atbaşı yürütülmek istenilmiş olduğu intibaına varılır. 1341 (1925) tarihinde *Kant ve Felsefesi* adıyla yayınladığı kitap, konusu kadar üslûbu bakımından ancak sınırlı bir meslek zümresini hitabetmek mevkiiindedir. Sokrat'a, Ziya Gökalp ve Mehmet Akif'e dair yazıları ise bunun tam tersinedir. Fakat bir profesörün dar meslekî hayatı yanında, idare ve siyaset faaliyetiyle mütenasip, halk ve aydın eğitimi'ne ehemmiyet atfetmesi yadırganmadıkça vulgarizasyon işini ihmal etmeyeşine şahşılama. Orta okullar için hazırlamış olduğu *Yurt Bilgisi* kitapları, liselerin son sınıflarında yıllarca okutulmuş bulunan *Felsefeye Başlangıç* kitabı aynı kategoriye girer. (...) Rahmetli profesörümüzün ilmî hüviyetini teşhis ve felsefi mesleğini tayın etmek üzere vârit olabilecek güçlük, yine Kant felsefesi vesilesiyle, belki başka bir açıdan tasarlanabilir. Mesela *Dergâh* dergisinde iltizam ettiği Bergson ile Kant'ı, sonra Kantçılık ile John Dewey pragmatizmini nasıl uzaştırmış olduğu merak edilir. Biz böyle bir merakın ne yersizliğine hükmetsmekle beraber sözde tenkide istismar zemini ittihaz olunmasını asla tecvîz etmiyoruz. Bilakis ciddi araştırmanın, üfûlünden derin üzüntü duyduğumuz fikir adamımızın kültür tarihimizdeki yerini tesbit eylemeye yarayabileceğine güveniyoruz."¹

¹ Necati Akder, "Mehmet Emin Erişirgil: 1891-7.II.1965", *Türk Kültürü*, III/29 (1965), s. 347-348.

Akder'in de belirttiği üzere, Erişirgil'in hem farklı alanlarda ve farklı muhatap kitlelerini dikkate alarak kaleme aldığı çok sayıdaki eser, hem de felsefi çizgisindeki dalgalanmalarしまdiye kadar kendisi hakkında yapılan çalışmaların, gerek sayı gerekse nitelik açısından arzulanan seviyeye ulaşamamasına yol açmıştır. Hilmi Ziya Ülken'in, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*'nde (1966) Erişirgil'in hayatı, eserleri ve görüşlerine dair ortaya koyduğu resim,² onun hakkında yapılan çalışmalar üzerinde hâkimiyetini sürdürmektedir.³ Bu makalenin amacı ise Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişte Türkiye'deki felsefi faaliyetin önemli isimlerinden biri olan Mehmet Emin Erişirgil'in felsefe anlayışını Dârûlfünûn'da görev yaptığı yıllara odaklanmak suretiyle ortaya koymaktır. Bunu yaparken sistematik bir çerçeveye takip edilmeyecek, bunun yerine Erişirgil'in biyografisi esas alınmak suretiyle onun felsefi ilgi ve yöneliklerinin gelişim seyri tarihî olarak izlenmeye çalışılacak, ayrıca Erişirgil'in şahsında, sözkonusu dönemde nasıl bir felsefi ortam olduğu sorusunun cevabı aranacaktır. Dolayısıyla bu çalışmada, çok velûd bir yazar olan Erişirgil'in eğitim, siyaset, hukuk, ekonomi vb. alanlarda kaleme aldığı yazıları değerlendirmeye dışında tutulacak, bu tür konulara sadece biyografinin gereklilikleri çerçevesinde degenilecektir. Erişirgil'in ayrı bir çalışmayı hak eden Dârûlfünûn sonrası hayatı ve eserleri hakkında ise makalenin sonunda ana hatlarıyla bilgi verilecektir. Erişirgil'in düşünce serüveninin kolaylıkla takip edilebilmesi için çalışmanın sonunda iki epe yer verilmiştir. Bunlardan ilki, Dârûlfünûn ve Edebiyat Fakültesi tarafından yayınlanan talebe rehberlerinden (1919-1930) hareketle Erişirgil'in Dârûlfünûn'da verdiği felsefe tarihi derslerinin muhteva ve program bilgilerini içeren bir tabloyu içermektedir. İkinci ek ise Erişirgil'in tüm kitap ve makalelerinin (gazete yazıları hariç), yayın tarihleri esas alınmak suretiyle hazırlanmış bir listesini ihtiva etmektedir.

Bu çalışmada Erişirgil'in biyografisini tespit ederken üç kaynak esas alındı. Bunlardan ilki ve en önemlidisi, Cemaleddin Bildik tarafından Erişirgil'le yapılan ve *Aksam* gazetesinin 15, 16, 18, 20 ve 22 Nisan 1950 tarihli sayılarda yayınlanan röportajdır. Erişirgil bu konuşmada gençlik yılları, Mülkiye günleri, ilk memuriyeti, öğretmenlik tecrübesi ve Dârûlfünûn'a geçişyle ilgili önemli bilgiler vermektedir. İkinci kaynak, mezun olduğu ve 1935-1942 yılları arasında müdürlüğünü yaptığı Mülkiye Mektebi'nin Ali Çankaya tarafından kaleme alınan tarihidir. Çankaya, büyük oranda Erişirgil'le *Aksam* gazetesinde yapılan röportajı esas almakla birlikte ilave bazı bilgiler de sunmaktadır. Başvurduğumuz son kaynak ise Ülken'in, yuka-

² Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 6. bsk., İstanbul 1999, s. 375-376, 426-433.

³ Sözkonusu etkinin izleri, Erişirgil hakkında kaleme alınan şu makale ve kitap bölümlerinde rahatlıkla görülebilir: Rahmi Karakuş, *Felsefe Serüvenimiz*, İstanbul 1995, s. 241-259; Osman Kafadar, "Türk Eğitim Sisteminde Pragmatik Yönelişler ve Mehmet Emin Erişirgil", *Türkiye I. Eğitim Felsefesi Kongresi Bildiriler-Müzakereler*, ed. Halil Rahman Açıar, Van 1995, s. 175-183; Bülent Şen, "Mehmet Emin Erişirgil ve Türk Toplumunun Değişimi Üstüne Düşünceleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi*, III/12 (2006), s. 133-150; Nuray Karaca, "Erişirgil, M. Emin", *Felsefe Ansiklopedisi*, ed. Ahmet Cevizci, c. V (Ankara 2007), s. 638-642; Levent Bayraktar, "Mehmet Emin Erişirgil (1891-1965)", *Türkiye'de Sosyoloji: İslimler-Eserler*, ed. M. Çağatay Özdemir, Ankara 2008, c. I, s. 527-553; a.mlf., "Dârûlfünûn'da Bir Felsefe Hocası: Mehmet Emin Erişirgil", *Felsefe Dünyası*, sy. 50 (2009/2), s. 64-80.

rıda adı geçen eseridir. Pek çok tarih hatası içерse de Erişirgil'in hayatına dair Ülken'in verdiği bilgiler, dönemin canlı bir tanığı tarafından kaleme alınmış olması sebebiyle ayrı bir önemi haizdir. Bu üç kaynak dışında, bu çalışmada, Erişirgil'in *Bir Fikir Adamının Romanı: Ziya Gökalp (1951)*, *İslâmcı Bir Şairin Romanı: Mehmed Âkif (1956)* ve *Türkçülük Devri, Milliyetçilik Devri, İnsanlık Devri (1958)* adlı eserlerinde yer alan otobiyografik malumata da başvurularak hem dönemini hem de kendi hayatına dair yaptığı tespitlere yer verilecektir.

*

Aslen Niğdeli olan Erişirgil, Niğde'de Tahrirat kâtipliği, Rüşdiye Mektebi müallimliği ve Bolkar (eski adı Bulgar) Dağı'nda maden kâtipliği yaptıktan sonra İstanbul'a gelen ve uzun yıllar İstanbul'da Adliye Nezâreti İstintâk Dairesi kâtip ve mümeyyizliğinde bulunan Mustafa Dilaver Bey ile Niğde'nin tanınmış ailelerinden birinin kızı olan Nesibe Hanım'ın ogludur.⁴ 1891'de İstanbul'da Sultanahmet'te İshakpaşa Mahallesi'nde doğan Erişirgil, Beşiktaş Sıbyan Mektebi'nde ilk, Fatih Rüşdiyesi'nde orta, Hüseyin Cahit'in müdür olduğu Mercan İdadisi'nde lise öğrenimini birincilikle ve pekiyi (aliyyü'l-a'lâ) dereceyle tamamlamıştır. Erişirgil,⁵ Mülkiye Mektebi'nden 1911'de pekiyi dereceyle ve ikincilikle mezun olmuş, babasının Adliye Nezâreti'nden henüz emekli olmuş olması sebebiyle, ailesine maddî yönden yardımında bulunmak için Mülkiye son sınıftayken Ocak 1911'de Orman ve Maâdin Nezâreti Umûr-i Baytariyye Müdürlüğü tarafından açılan imtihani kazanarak 800 kuruş maaşla müsevvit olarak görev'e başlamıştır.⁶ O tarihte Umûr-i Baytariyye müdür muavini olan Mehmed Âkif [Ersoy]’la aynı odada ve onun emrinde çalışan Erişirgil, yaklaşık bir yıl süren bu görevi vesilesiyle Mehmed Âkif'i yakından tanımiş, bu tanışıklık ilerleyen yıllarda da devam etmiştir.⁷

Mülkiye'den mezun olusunun ardından Kasım 1911'de Ayân Meclisi Umuî Kâtipliği tarafından zabit kâtipliği için açılan imtihani kazanan Erişirgil, Umûr-i Baytariyye'deki görevini bırakarak 1500 kuruş maaşla Meclis-i Ayân zabit kâtipligine tayin edilmiştir. "En sıkıntılı zamanım ayân katipligimdir" diyen Erişirgil, bunun sebebini şöyle açıklamaktadır:

⁴ "Emin Erişirgil'e ilk hürriyet aşkı nasıl aşılandı?", *Akşam*, 15 Nisan 1950, s. 5; Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeler*, Ankara 1968-1969, c. II, s. 863. Erişirgil'in ifadelerinden, Dilaver Bey ile Nesibe Hanım'ın altı çocuğunu olduğu, ancak Mehmet Emin dışında diğer beş çocuğun çeşitli sebeplerle hayatı veda ettiğini anlaşılmaktadır; bkz. "Emin Erişirgil'e ilk hürriyet aşkı nasıl aşılandı?", s. 5; Emin Erişirgil, *İslâmcı Bir Şairin Romanı: Mehmed Âkif*, haz. Aykut Kazancıgil, Cem Alpar, Ankara 1986, s. 14. Erişirgil, ilk defa 1913'te babası ve annesiyle birlikte Niğde'ye gittiğini belirtmektedir; bkz. M. Emin Erişirgil, *Türkçülük Devri, Milliyetçilik Devri, İnsanlık Devri*, Ankara 1958, s. 8, dn. 1.

⁵ Erişirgil'in idadi ve Mülkiye günlerine dair hatırları için bkz. "Emin Erişirgil'e ilk hürriyet aşkı nasıl aşılandı?", s. 5; "Hürriyetin ilânından sonra Mülkiye mektebinde anarşî", *Akşam*, 16 Nisan 1950, s. 3.

⁶ "31 Mart hadisesi nasıl başlamıştı?", *Akşam*, 18 Nisan 1950, s. 5; Erişirgil, *İslâmcı Bir Şairin Romanı*, s. 9, 14.

⁷ Erişirgil'in *İslâmcı Bir Şairin Romanı: Mehmed Âkif* adlı biyografik-otobiyografik eserinde bu tanışıklığın izlerini takip etmek mümkündür.

"Öyle ki, kalem arkadaşlarının çoğu zengince bir aileye mensup olduklarıdan çok iyi ve çok sık giyiniyorlardı. Ben ise bir Anadolu ailesi içinde yetiştiğim için daha babaya ni idim; onlar gibi sık ve iyi giyinmemiyordum. Sonra zabit kâtipliği de hiç hoşuma gitmiyordu. Daima bir lise hocası olmak arzusu ve idealini içimde taşıyordum."⁸

Erişirgil, yaklaşık iki buçuk ay kadar süren zabit kâtipliğinin ardından açılan imtihani kazanarak İstanbul Sultanı malumât-ı medeniyye, hukukiyye ve iktisadiye hocalığına getirilmiştir.⁹ Erişirgil'in ileriki yıllarda Dârûlfünün'da birlikte görev yapacağı ve hakkındaki menfi kanaatlerini çeşitli eserlerinde dile getireceği¹⁰ Babanzâde Ahmet Naim Bey'le (ö. 1934) ilk karşılaşması da bu tayin vesileyle olmuştur. O tarihte Orta Öğretim Umum Müdürü olan Naim Bey'le tanışmasını Erişirgil şöyle anlatmaktadır:

"Baytar Dairesi Kâtibi, Naim Beyin emsalsiz âlim olduğunu ilk defa Âkif'ten işitti. O sıralarda Mülkiye'den yeni çıkış做的 olan bu genç, eğer günün birinde bu Naim Beyi tanıyacak olursa, ona hayran kalacağını sanırdı.

O İstanbul Lisesinin (Sutanisinin) Malûmat-ı Medeniye, Hukukiyye ve İktisadiye Muallimliği için açılan müsabaka imtihanında muvaffak olduğu zaman Naim Bey Orta Öğretim Umum Müdürü idi. İstanbul Maarif Müdürlüğüne yazılan tâyin tezkeresini almak üzere bu Daireye gittiği zaman Mümeyyiz Osman Bey, "Müdüürü Umumî Beye siz götürmeliyim" diye onu aldı. Naim Beyin oturduğu küçük bir odaya girdiler. Mümeyyiz "İmtihanda muvaffak olan... efendi" diye tanıtınca Naim Bey'in kendisi-

⁸ "E. Erişirgilin hayatının en zevkli zamanı", *Akşam*, 20 Nisan 1950, s. 5.

⁹ "E. Erişirgilin hayatının en zevkli zamanı", s. 5; Erişirgil, *İslâmcı Bir Şairin Romanı*, s. 127. Erişirgil, aynı yerde, İstanbul Sultanı'na hoca olarak tayin edildiğini Âkif'e söylediğinde, Âkif'in "Şimdî iyi bir meslek bulunduğum" şeklinde cevap verdiği nakletmektedir.

¹⁰ Erişirgil, Naim Bey'in dünya görüşünü paylaştığı gibi onun Dârûlfünün hocalıyla olan ilişkisini ve idarecilik yaptığı dönemdeki tavrinin, *Bir Fikir Adamının Romanı*'nda isim vermeden, *İslâmcı Bir Şairin Romanı*'nda ise ismini belirterek, kimi zaman alayçı ve küfürmeyici bir ıslupla aktarmaktadır; bkz. Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romanı*, s. 122-124; a.mlf., *İslâmcı Bir Şairin Romanı*, s. 217-223. Erişirgil, Naim Bey'in felsefeciliğini ve bu alandaki çalışmalarını da eleştirmektedir. Naim Bey'in Georges Fonsgrive-Lepsinasse'dan çevirdiği ve Erişirgil'in Dârûlfünün'a hoca olarak girdiği yıl yayınlanan *Mebâdi-i Felsefeden İlmü'n-Nefs* (İstanbul 1331/1915) hakkında söyle demektedir: "İşe başladığı gün bu genç, masasının üzerinde Naim Beyin 'Mebâdi-i Felsefî'den İlм-ün-nef's' adındaki kitabını gördü. İç kapağında o zaman Fakülte Dekanı olan Mehmet Ali Ayni Beye turturaklı bir dille yazılmış bir ithâfi da okumuştu. Bu eser bir tercümedir: Fransızca'dan Fransız Liselerinin son sınıf talebeleri okusun, yahut bakalorya imtihanına hazırlansın diye hani bir sürü kitaplar var ya, onlardan birinin psikolojiye ait kısmının tercumesi... Naim Beyin bu tercüme için Telîf ve Tercüme âzâhîndan beri uğraştığını lise hocaları da, Darûlfünün mensupları da biliyordu. Bu eseri okuyanlar, kimbilir niçin, 'ne önemli eser' diye övüp duruyorlardı. O kitapta Fransızca kelimelerin karşılığı, her gün belki bin defa kullandığımız sözlerden aranıyor da Arapça'dan yepye ni kelimeleri ileyeri sürülmüyordu. (...) Bundan sonraki konuşmalarıyla bu genç, sakallı ve bıyıklı 'sünnet-i senîye' dairesinde kesilmiş olan Naim Beyi öğrenmişti. İçinden: 'kim ne dese desin, Naim Bey asla felsefe hocası değildir, feylesof olmaya ise hiç istmedi yoktur. Kâinatın umumî meseleleri hakkında 'acaba?' diye kendi kendine bir soru sormamış ve her şeyi Kur'an'da ve hadiste yazılı olan şeyle göre düşünmeye alışmış bir adam nasıl felsefeden anılır?' diyorodu'; bkz. Erişirgil, *İslâmcı Bir Şairin Romanı*, 217-219 (vurgular bana ait). Erişirgil, ilkeli ve idealist tavrına büyük saygı duyduğu Âkif'in İslâmcı bir dünya görüşüne sahip olması ve "softa" olarak tanınması konusunda "suçlu"nun da Naim Bey olduğunu düşünmektedir. Hatta Erişirgil, *İslâmcı Bir Şairin Romanı*'nda Naim Bey'e ayırdığı bölümde "Keşke Tanışmamış Olsalardı" başlığını koyarak Naim Bey'in Âkif üzerindeki olumsuz (!) etkisine atıfta bulunmaktadır.

ne yaptığı iltifata baktı da, "acaba Âkif Bey beni bu zata vaktile söylemiş midi?" diye kuruntuya bile kapılmıştı.¹¹

İstanbul Sultanisi'nde görevde başladığı aylarda, okulun kâtibi ve daha sonra Türkçe hocası olan Hüseyin Ragip [Baydur]'la (ö. 1955) tanışan Erişirgil, onun vasıtasyyla Türk Ocağı'na üye olmuş ve ocağın bir sonraki kongresinde idare heyetine seçilmişdir.¹² Erişirgil'in hayatıının da bu yıllarda başladığı anlaşılımaktadır. İstanbul Sultanisi'nde görevde başladığı yılın yaz aylarında Anadolu'yu daha iyi tanımak için amcasının mahkeme reisiği yaptığı Yozgat'a giden Erişirgil, dönüşte şehrin ve halkın durumu ile memurların halka yönelik yakışıklı tavırlarına dair gözlemlerini Âkif'le paylaşmış ve Âkif'in isteği doğrultusunda kaleme aldığı bu gözlemleri, *Sebilürrəşâd*'ın 33/215. sayısında "Anadolu Müslümanları" (s. 131-133) başlığıyla yayınlanmıştır.¹³

Ebu'l-Muhsin Kemal [Geylangil]¹⁴'in İstanbul Sultanisi'ndeki müdürlüğü sırasında ders programlarının İslahi komisyonunda yer alan ve felsefe programını bizzat kaleme alan Erişirgil, programın hazırlanmasından bir yıl sonra felsefe ve psikoloji muallimliğine nakledilmiş ve böylece Türkiye'de liseler düzeyindeki ilk felsefe dersi hocası olmuştur.¹⁵ Öyle anlaşılıyor ki, bu yeni görev, Erişirgil'in felsefeye daha yakından ilgilenmesine sebep olmuş ve felsefe, gittikçe onun temel ilgi sahasını teşkil eder hale gelmiştir. Fransız filozof Émile Boirac'tan (ö. 1917) çevirdiği ve 1330/1914'te yayınlanan *Felsefe yahud Hikmet-i Nazariyye: Birinci Kitap: İlm-i Ahvâl-i Ruh*¹⁶'un tercumesine bu yıllarda başlığını tahmin etmek hiç de zor değildir. Kitabın kapağında mütercimin adının altında yer alan "İstanbul ve Mercan sultanları felsefe ve Davutpaşa ve Kabataş sultanları edebiyat ve felsefe muallimi" ifadesi, Erişirgil'in 1912-1914 yılları arasında oldukça yoğun bir mesaisinin olduğunu göstermektedir.¹⁷ İlk ilmî çalışması olarak nitelene-

¹¹ Erişirgil, *İslâmci Bir Şairin Romanı*, s. 217.

¹² M. Emin Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romanı: Ziya Gökalp*, İstanbul 1951, s. 104. Erişirgil'in Türk Ocağı'nın kuruluşu ve faaliyetlerine dair gözlemleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Erişirgil, *Türkçülük Devri*, s. 67-71.

¹³ Erişirgil, sözkonusu yazısının *Sırât-ı Müstakîm*'de yayınlandığını söylese de (*İslâmci Bir Şairin Romanı*, s. 128) tarih olarak bu mümkün değildir. 16 Şubat 1327/29 Şubat 1912'de son sayısı yayınlanan *Sırât-ı Müstakîm*, yayın hayatına 24 Şubat 1327/8 Mart 1912'den itibaren *Sebilürrâşâd* adıyla devam etmiştir. Erişirgil'in yazısı 4 Temmuz 1328 [1912]/7 Zilkade 1330 tarihli sayısında yayınlanmıştır. Yazар kısmında "İstanbul Sultanisi muallimlerinden E.N." ibaresi yer almaktadır.

¹⁴ "E. Erişirgilin hayatının en zevkli zamanı", s. 5. Erişirgil aynı röportajda, İstanbul Sultanisi'nde felsefe dersinin programını hazırlamasından bahsederken "İste bu tarihten sonra son lise programına kadar bütün programların felsefe kısımları ya benim tarafımdan yazılmış yahut benim tarafımdan tashih olunmuştur", dernektedir.

¹⁵ Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, s. 864. Aynı yerde, Erişirgil'in Vefa Sultanisi'nde de görev yaptığı belirtilmektedir. Erişirgil, bu yoğun mesainin sebebini söyle açıklamaktadır: "Şükrü beyin Maarif Nazırı olmasından sonra bütün idadiler sultanî haline getirilmiş ve edebiyat ile felsefeyi bir hoca tarafından okutulması esası konmuştur. Bu karar karşısında bir çok hocalar isyan ettiler. Çünkü edebiyat hocaları ömrlerinde felsefe okutmamışlardı. Nazır Şükrü bey beni İstanbul, Kabataş, Davutpaşa ve Vefa sultanları felsefe hocalığına da tayin etti. Şimdi bu tayindeki iki garabeti söylemeden geçemeyeceğim. Biri, kadro yapılrken Balıkesir sultanisinde tayin edildiğim halde İstanbulda bırakılmaklığım, ikincisi de 45 saat dolduracak kadar verilen dersler için birbirinden uzak mekteplere muallim tayin edilişim... Uzatmayım, İstanbulun muhtelif semtlerine dağılan

nabilecek olan bu çeviriye bir giriş yazmayan Erişirgil'in niçin bu kitabı tercih ettiği ve nasıl bir yöntem ve süreçte tercümeyi tamamladığı konusunda herhangi bir bilgiye sahip değiliz.¹⁸ Ancak bir röportajında o, bu çeviriyi, "o sıralarda Darülfünûn'da neşredilen psikoloji formaları dışında yazılan ilk kitap" olarak nitelendirmektedir.¹⁹ Erişirgil'in bu çevirisinin dönemin entelektüelleri tarafından nasıl değerlendirildiğine dair elimizdeki tek bilgi, Mehmet Ali Aynî'nin (ö. 1945) çeviri hakkındaki eleştirileridir. Aynî, 1339/1923'te yayınladığı *İntikâd ve Mülâhazalar* adlı eserinde yer verdiği 19 Eylül [1]334/1918 tarihli "Felsefe Kitaplarımız" başlıklı yazısının sonunda Erişirgil'in sözkonusu çevirisini incelemekte ve mütercimin eserin bazı yerlerini tercüme etmediğini, bazı yerlerin tercümesinin de hatalı olduğunu belirterek bu iddialarına örnekler vermektedir.²⁰

1914'te sözkonusu okullardaki görevinden ayrılarak Evkaf Nâzırı Hayri Bey'in teklifi ile Evkâf Nezâreti Kalem-i Mahsus mümeyyizliğine getirilen Erişirgil, yaklaşık bir yıl bu görevde bulunmuş ve 1915'te Maarif Nâzırı Şükrü Bey'in teklifiyle terfi ederek yeni açılan Kadıköy Numune Mektebi müdürlüğünü nakledilmiştir. Bu görevi sırasında aynı okulun sultanî kısmını da kurarak müdürlüğünü yürüten Erişirgil,²¹ Birinci Dünya Savaşı'nın sürdüğü dönemde, İstanbul Sultanisi'nden arkadaşı ve o tarihlerde Üsküdar İdadisi müdürü olan Hüseyin Ragip [Baydur]'la birlikte Berlin/Almanya ve Bern/İsviçre'ye gitmiştir. Erişirgil'in ifadelerine göre Berlin'e gitmelerinin sebebi, Türkçe hocası olan Hüseyin Ragip'in küçük çocuklara Almancanın nasıl öğretildiğini yerinde görme arzusudur. Bern ziyaretinin ise resmi bir niteliğinin olduğu ve dönemin Maarif Nâzırı Şükrü Bey'in, İsviçre makamlarından Fransızca okutacak iki İsviçreli hoca talebine dair mektubunu iletmek üzere gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır.²²

bu mekteplere gidip gelmekten adetâizar halde bulunuyordum"; bkz "E. Erişirgilin hayatının en zevkli zamanı", s. 5.

¹⁶ Erişirgil, eser boyunca yalnız iki yerde dipnotla bazı açıklamalarda bulunmaktadır. Bunların ilkinde "métaphysique" kelimesinin, [Ahmed] Nâim Beyefendi'nin önerdiği üzere *mâ ba'de-tabiîyyât* şeklinde karşılanmasıının, kelimenin Fransızcasına daha uygun olduğunu belirtmektedir; İkincisinde de Boirac'in kazâ ve kader inancının "adi/sıradan" bir inanç olduğu yönündeki iddisına karşılık, İslam'daki kazâ ve kader inancının hürriyeti engelleyici bir yönünün olmadığını ileri sürmektedir; bkz. Mehmet Emin, *Felsefe yahud Hikmet-i Nazariyye: Birinci Kitap: İlm-i Ahvâl-i Ruh*, İstanbul 1330 [1914], s. 8, 203-205.

¹⁷ "E. Erişirgilin hayatının en zevkli zamanı", s. 5. Erişirgil, aynı röportajda sözkonusu çeviri ile malumat-ı medeniyye dersi için hazırladığı notların (*Yeni Malumat-ı Medeniyye ve Kânûniyye*, İstanbul 1330 [1914]) basımı karşılığında kitapçı Parsih Efendi'den 45 lira aldığı belirtmektedir.

¹⁸ Mehmet Ali Aynî, *İntikâd ve Mülâhazalar: Dînî, Felsefi, Tasavvufî, Ahlâkî ve Edebi*, İstanbul 1339 [1923], s. 61-64. Aynî, Boirac'ın eserinin "on beş sened kadar evvel tercüme edil[digiñi]" (s. 61) belirtse de yazının kaleme alındığı tarih dikkate alındığında bunun "beş sened" olması daha makuldür.

¹⁹ "E. Erişirgilin hayatının en zevkli zamanı", s. 5; Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, s. 864; Erişirgil, *İslâmci Bir Şairin Romanı*, s. 235. Erişirgil, yıllar sonra Kadıköy Numune Mektebi'ne müdür olusunu yorumlarken söylemektedir: "Yaşlı başlı bir sürü müdür veya müdür namzeti, İstanbul'daki bir lisenen müdürüne göz dikmiş beklerlerken, henüz yirmi, üç yaşındaki bir gence böyle bir iş verdiniz mi, onun nefsi itimatı artar ama, aynı zamanda küstah da olur. Eski ürkük, mütevazı Baytar Dairesi Kâtibi, şimdi küstahça bir adam, her yaptığına, her düşündüğüne inanır bir mektep müdürü oluvermiştir"; bkz. Erişirgil, *İslâmci Bir Şairin Romanı*, s. 235.

²⁰ Erişirgil, *Türkçülük Devri*, s. 38, dn. 1, s. 110, dn. 1.

Erişirgil'in Dârülfunûn'a geçişini tüm kaynaklar Ziya Gökalp'in öncülüğünde Dârülfunûn'da yapılan yeniliklere bağlamakla birlikte²¹ Erişirgil'in tam olarak hangi tarihte ve hangi görevle Dârülfunûn'a geçtiği konusu belirsizdir.²² Erişirgil, bir eserinde kendisinden üçüncü şahıs olarak bahsetmek suretiyle Dârülfunûn'a tayinini şöyle anlatmaktadır:

"Alman profesörlerinin memlekete gelmelerinden bir yıl kadar sonra İstanbul yatalı liselerinden birinin müdürü olan yirmidört yaşında bir genç Edebiyat Fakültesi felsefe müderris muavinliğine (Doçentliğine) tayin edilmiştir. Yeni Doçent, felsefe darülmesaisi (Enstitüsü) denilen süslü ve geniş odada yeri gösterildiği zaman hayret içinde kaldı. Bu oda ona ilim adamlarının çalışacakları bir yer olmaktan ziyade elçi kabulüne mahsus bir salon gibi geldi."²³

Erişirgil'in "Alman profesörlerin memlekete gel[işi]"yle kastettiği, Birinci Dünya Savaşı'nda müttefik olan Osmanlı Devleti ile Almanya arasındaki ittifakın kültürel ve ilmî düzeyde de geliştirilmesi için Maarif Nâzırı Şükrü Bey ve Alman müşaviri Schimidt'in teşebbüsleri sonunda Meclis-i Vükelâ tarafından Dârülfunûn'a Alman profesörlerin getirilmesine yönelik alınan karardır. Tıp ve Hukuk fakülteleri dışında bırakılarak sadece Edebiyat ve Fen fakültelerini kapsayan bu kararın, savaşın ilk yılında, yani 1914'te hayatı geçtiği ve Edebiyat Fakültesi'ne on

²¹ Erişirgil, Ziya Gökalp'in Dârülfunûn'la olan ilişkisini ve oradaki faaliyetlerini *Bir Fikir Adamının Romanı*'nda ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır (s. 119-125). Hilmi Ziya da *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*'nde Gökalp'in Dârülfunûn'da yaptığı reformu söyle anlatmaktadır (s. 313): "Gökalp 1913'te İstanbul'a gelince Emrullah Efendi'nin Dârülfunûn'da başladığı reformu Türkçülük ve moderncilik açısından tamamladı. Dârülfunûn'a yeni bir ideal soktu, sosyoloji ve metafizik kurslarını kurdu. *Edebiyat Fakültesi Mecmuası* yeni akımın daha geniş bir yayın organı idi. İlim cephesinde Türkçülük ve çağdaş döneminde çalışma arkadaşları, Necmeddin Sadak, Ahmet Emin (Yalman), Köprülüzade Fuat, İsmayıllı Hakki, felsefe tarihi muallimi Mehmet Emin, Kazım Şinasi ve M. Şemseddin idi. Birinci Dünya Savaşı sırasında Almanya'dan getirilen felsefe tarihi müderrisi Gunther Jacobi ve tecrübe psikoloji müderrisi Anschüst bu kadroyu tamamlayordu. Buna karşı Yusuf Akcura, Faik Reşit, M. Ali Ayni ve benzerleri Darülfunûn'dan uzaklaşmışlardır."

²² Hilmi Ziya Ülken, Erişirgil'in "1915'te Gökalp dârülfunûnunda yenilikler yaptığı sıradı ahlâk muallimliğine getirildi[gini], 1919'da Mehmet İzzet'le felsefe tarihi dersini değiştirdi[gini]" belirtmektedir (Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 426). Ali Çankaya'ya göre Erişirgil, "1917'de Dârülfunûn İctimaiyyât (Sosyoloji) ve Felsefe Müderris Muavinliğine (Doçentliğine) getirilmiştir (Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, s. 864). Rahmi Karakuş ise tarih vermeden Erişirgil'in ahlâk muallimi unvanıyla üniversitede felsefe dersleri vermeye başladığını kaydetmektedir (Karakuş, *Felsefe Serüvenimiz*, s. 241). Bülent Şen, ahlâk muallimliğinden bahsetmeksızın "1915'te Darülfunûn'a içtimaiyat ve felsefe müderris muavini olarak atandı[gını]" belirtirken (Şen, "Mehmet Emin Erişirgil ve Türk Toplumunun Değişimi Üstüne Düşünceleri", s. 134), Nuray Karaca, Erişirgil'in üniversitede felsefe dersleri vermeye ahlâk muallimi olarak başladığını ve 1917'de sosyoloji ve felsefe müderris muavini olduğunu yazmaktadır (Karaca, "Erişirgil, M. Emin", s. 638). Levent Bayraktar ise Ülken'in verdiği 1915 tarihini bir yıl geriye çekerek 1914 olarak aktarmakta ve o da Erişirgil'in önce ahlâk muallimi, ardından da "İctimaiyat ve Felsefe müderris muavini" olduğunu ifade etmektedir (Bayraktar, "Mehmet Emin Erişirgil (1891-1965)", s. 527).

²³ Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romanı*, s. 7. Erişirgil, Birinci Dünya Savaşı'nın tüm hızıyla sürdüğü bu tarihlerde Felsefe Şubesi'nde iki öğrencisinin öğrenim gördüğünü, Edebiyat Fakültesi'ne devam eden öğrenci sayısının toplamının ise hocaların sayısının yaklaşık yarısına tekabül ettiğini belirtmektedir ve bu durumu, yüksek tâhsil yapabilecek çağda olan gençlerin silah altında olmasına bağlamaktadır; bkz. Erişirgil, a.g.e., s. 7-8; "Erişirgile göre Ziya Gökalp'in en kuvvetli meziyeti", s. 5.

Alman ve bir Macar profesörün hoca olarak geldiği bilinmektedir.²⁴ Erişirgil, Dârülfunûn'a müderris muavini olarak tayin edilmesinin Alman profesörlerin gelişinden yaklaşık bir yıl sonra olduğunu ve o tarihte yirmi dört yaşında olduğunu belirttiğinden, Kadıköy Numune Mektebi müdürü iken 1915'te Dârülfunûn'a tayin edildiğini söylemek mümkünür. Erişirgil bu tayini bizzat dönemin Maarif Nâzırı Şükrü Bey'in isteğiyle gerçekleştigi bir röportajda ifade etmektedir.²⁵

Bu noktada çözümü bekleyen husus, Erişirgil'in Dârülfunûn'da hangi alanda ders verdiğidir. Ülken ve onu takip eden kaynakların ileri sunduğu gibi, acaba Erişirgil, 1915'te Dârülfunûn'da ahlâk muallimi olarak göreve başlayıp 1917 veya 1919'dan itibaren içtimaiyyât ve felsefe müderris muavini olarak mı vazifesine devam etmiştir? Ülken'in ifadelerinden, Erişirgil'in 1915-1919 arasında Dârülfunûn'da ahlâk dersleri verdiği, 1919'da Mehmet İzzet'le derslerini değiştirek bu tarihten itibaren felsefe tarihi dersleri verdiği anlaşılmaktadır. Fakat gerek Felsefe Şubesi'nin ders programları, gerekse Erişirgil'in yazlarında kullandığı imzalar bu iddiayı geçersiz kılmaktadır. 1918-1919 ders yılı ikinci dönemine ait *Talebe Rehberi*'nde Felsefe Bölümü'nün ders programında Târih-i Felsefe dersinin Muallim Mehmet Emin [Erişirgil], Ahlâk dersinin ise Muallim [Halil] Ni-metullah Öztürk] tarafından verildiği kaydedilmektedir.²⁶ Ayrıca Erişirgil, bir röportajda, Dârülfunûn'a atandığında, Zeynep Hanım Konağı'nın ikinci katındaki büyük ve çok iyi döşenmiş Felsefe Tarihi Enstitüsü'ne ait odayı Mehmet Ali Aynî ile birlikte kullandıklarını, Sosyoloji Enstitüsü (İctimaiyyât Dârulmesâisi) olan yan odası ise Ziya Gökalp ile Necmeddin Sadak'in oturduğunu söylemektedir.²⁷ ki, bu bilgi en azından felsefeye birlikte "ictimaiyyât müderris muavini" olarak görevre başlamadığını göstermektedir.

Dârülfunûn'a intisabından sonra Erişirgil'in kaleme aldığı yazılarından en erken, 1 Mayıs 1333 [1917] tarihli "Locke'un Terbiye Hakkında Bazı Fikirleri" adlı *Muallim Mecmuası*'nda neşrolunan yazısının sonunda, isminin yanı sıra görevini de bildiren bir imzaya rastlamaktayız. Sözkonusu imzada Erişirgil, kendisini "Dârülfunûn Târih-i Felsefe Müderris Muavini" olarak takdim etmektedir. Bu tarihten sonraki yazıları incelediğinde de Erişirgil'in hiçbir zaman "Dârülfunûn Ahlâk Müderris Muavini" şeklinde bir imza kullanmadığı görülmektedir. Fakat İctimaiyyât Dârulmesâisi tarafından yayınlanan *İctimaiyyât Mecmuası*'nın 1917 yılında çıkan 3, 4 ve 6. sayılarındaki yazılarının "Ahlâk Ne Vakit İlim Olabilir?", "Hayatiyyât ve Ahlâk" ve "Eflatun'dan Evvel Felsefe-i İctimaiyye" başlıklarını taşıyor olması, Erişirgil'in ahlâk ve ictimaiyyât ile yakından ilgili olduğunu dair bir işaret olsa da onun ahlâk müderris muavini olduğunu göstermediği gibi bu yazılarından sonucusunu Erişirgil'in, "Dârülfunûn Târih-i Felsefe Muallimi" şeklinde imzalaması, diğer ihtimali güçlendirmektedir.

²⁴ Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romanı*, s. 5-7; Osman Kafadar, *Türkiye'de Kültürel Dönüşümler ve Felsefe Eğitimi*, İstanbul 2000, s. 202; Ali İhsan Gencer, Ali Arslan, *İstanbul Dârülfunûn Edebiyat Fakültesi Tarihçesi ve İlk Meclis Zabıtları*, İstanbul 2004, s. 26-27.

²⁵ "Erişirgile göre Ziya Gökalp'in en kuvvetli meziyeti", s. 5.

²⁶ Kafadar, *Felsefe Eğitimi*, s. 204.

²⁷ "Erişirgile göre Ziya Gökalp'in en kuvvetli meziyeti", s. 5.

Mehmet İzzet ile Erişirgil'in ders değiştirmesi meselesiyle Ülken, muhtemelen, çeşitli idarî ve resmî görevler sebebiyle Dârûlfünûn'dan ayrılan Mehmet İzzet'in 24 Mart 1919'da felsefe tarihi hocası olarak Dârûlfünûn'a dönüşünün hemen ardından ahlâk hocalığına tayin edilmesini kastetmektedir.²⁸ Ancak bu değişikliğin Mehmet İzzet'le Erişirgil arasında olduğunu teyit edecek bir bilgi bulunmamaktadır. Netice olarak, Erişirgil'in Dârûlfünûn'da görevde başladığı tarihten itibaren felsefe tarihi dersleri verdiği rahatlıkla söylenebilir.

Erişirgil'in Dârûlfünûn'a intisabından sonra kaleme aldığı ilk yazı, Bohor İsrail tarafından tercüme edilen ve 1331/1915'te yayınlanan Abbe Barbe'in *Târih-i Felsefe* adlı eserine dair değerlendirmeye yazısıdır.²⁹ Erişirgil, "kütübhâne-i ırfâni pek boş olan memleketimiz için bu gibi kitapların tercumesi elbette şâyân-ı ehemmiyyet ve teşekkür bir hizmet teşkil et[tiğiniz]" söylediğinde eserin tercumesini birkaç kavram tercihi dışında genel itibarıyle oldukça başarılı bulsa da, kitabın muhteva itibarıyle son derece zayıf olduğunu belirtmektedir. Ona göre "Rıza Tevfik Beyefendi kitabı yazdığı mukaddimeden bir iki noktasında eserin aslini 'gâyet âlimâne' olmak üzere tefsif etmemiş olsalar idi, kitabın takip ettiği usûl ve esas itibarıyle büyük bir kıymeti olmadığını söylemeyecektik." Erişirgil'e göre bir felsefe tarihinde aranması gereken şu iki özellik ne yazık ki bu eserde bulunmamaktadır: (1) Her filozofa düşünce tarahinde yaptığı devrim ve kendisinden sonraki asırlarda yaptığı etki ile orantılı bir yer vermek. (2) Filozofların ekollerini, birbirinden kopuk bir şekilde değil, ortak ve uzlaştırılabilir yönlerinin bulunduğu göstererek şekilde ortaya koymak. Kitap sadece farklı asırlarda yaşamış filozoflar arasındaki düşünce irtibatını gösterme konusunda değil, bir filozofun kendi fikirleri arasındaki birlik ve bütünlüğü göstermede de başarısız olmuş, "hele son asrin esfâr-ı felsefiyesi kitapta hiç yer bulamamıştır."

Bohor İsrail'in tercümesi hakkında Erişirgil'in değerlendirmeleri, derginin bir sonraki sayısında Mehmet Ali Aynî tarafından eleştiriye tâbi tutulur.³⁰ "Dârûlfünûn müderris muavinlerinden Mehmet Emin Bey'e" hitabıyla başlayan yazında Aynî, Erişirgil'in kitabın aslinin "âlimâne" olmadığı yönündeki tespitini tenkit ederek "Rıza Tevfik Bey gibi bu tercümemi asıyla tatbik etmeksizin beyân-ı mütlâaa ettiniz" demektedir. Aynî, kitabın aslinin "âlimâne" olduğunu düşünse de ona göre "bu tercüme kitabın asıldan bazı cihetlerde meâlen ve bazı yerlerinde aynen yapılmış olmakla beraber birçok yerlerde müellifin maksadından oldukça inhirâf edilmiş ve bazen büsbütün başka fikirler ve sakîm mütâlalar yürütülmüşür." Makale boyunca kitaptaki tercüme hatalarına ve istihlahların kullanımındaki yanlışlara çok sayıda

²⁸ Mehmet İzzet'in hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sıtkı, "Mehmet İzzet Beyin Hayatı", *Dârûlfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, VII/5 (Şubat-Mart 1931), s. 35-37.

²⁹ Mehmet Emin, "Kitâbiyyât Tahillileri: Târih-i Felsefe, müellifi Abbe Barbé, mütercimi Bohor İsrail, Matbaâ-i Âmire 1331", *Dârûlfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, I/5 (Şenân-ı Sânî 1332 [1916]), s. 535-536.

³⁰ Mehmet Ali Aynî, "Kitâbiyyât Tahillileri", *Dârûlfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, I/6 (Kanûn-ı Sânî 1332 [1333 olmali; 1917]), s. 608-620. Yazının sonunda 21 Mayıs [1]333 tarihi bulunsa da doğrusu 21 Mayıs [1]332 olmalıdır. Aynî'nin bu yazısı *İntikâd ve Mülâhazalar* adlı eserinde de yer almaktadır (s. 21-39).

örnek veren Aynî'ye göre bu durumun asıl sorumlusu kitabı bir ayda tercüme eden Bohor Efendi ile kitabı tashih etmekle uğraşmayan Rıza Tevfik'tir.

Erişirgil'in hayatı 1917 yılından itibaren giderek yoğunlaştiği görülmektedir. Bu yazılarından ilki, kuruluşunda kendisinin de yer aldığı *Muallim Mecmuası*'nda çıkar.³¹ Erişirgil'in 15 Temmuz 1332 [1916]'da yayın hayatına başlayan *Muallim*'deki ilk yazısı "Locke'un Terbiye Hakkında Bazı Fikirleri" başlığını taşımaktadır.³² Erişirgil, Locke'un on yedinci yüzyılın sonrasında yaşamış büyük bir düşünür olmasına rağmen ele aldığı meselelere yönelik önerilerinin on sekizinci yüzyıl filozoflarına ilham kaynağı olduğu kanaatindedir. Bu yazısında Locke'un *Terbiye Hakkında Fikirler* [*Some Thoughts Concerning Education*] isimli eserini esas alacağını belirtten Erişirgil, Locke'un bu eserinin "Spencer gibi bir terbiye nazariyesi yahut terbiye-i ilmî vücuda getirmeye matuf" olmadığını dikkat çekmektedir. Ona göre Locke, "terbiyeyi bir müessese-i ictimâiyye olarak telakki etmiş ve bir İngiliz çocuğunun nasıl bir millî zevke (*gentraru*) göre iyi bir aile ve vatan ferdi [olarak] yetiştirebileceğini düşünmüştür." Yazı boyunca Erişirgil, Locke'un sözkonusu eserini takip ederek filozofun görüşlerini özetlemektedir.

Aynı yılın Haziran ayında bu defa Erişirgil, Dârûlfünûn İctimâiyyât Dârûlme-sâisi tarafından yayınlanan *İctimâiyyât Mecmuası*'nın üçüncü sayısında "Ahlâk Ne Vakit İlîm Olabilir?" başlıklı yazısıyla karımıza çıkmaktadır.³³ "En kadîm medenî milletlerde tabiat-ı maddiyye hakkındaki nazariyyât yanında a'mâl-i ahlâkiyyeye ait efkâra tesadüf olun[duğunu]" belirtten Erişirgil, ahlâk meselesiyle ilgilenen nazârî/theorik bir ahlâk disiplini olsa da bu nazârî ahlâkin, ilmin sahip olması gereken nazârîlik özelliğini tam anlamıyla içermemiğini ileri sürmektedir. Her şeyden önce nazârî ahlâk birtakım kıymet hükümleri ortaya koymaya çalışmaktadır ki, Erişirgil'e göre hiçbir ilim dalı, konusunu birtakım kıymet hükümleri tesis etmek üzere inceleyemez; incelerse de artık nazârî ve ilmî olma hüviyetini kaybeder. Erişirgil, ahlâkin nazârî bir ilim olmadığını düşünse de toplumsal hayattaki ahlâkî durumlardan ilmî araştırmaya konu olmasının gerektiği kanaatindedir: "Bunun için hâdisât-ı ahlâkiyye kendisinden teffîk[i] kâbil olmayan ictimâî şe'niyyetlerle birlikte tetkik edilmelidir ve bu suretle bir ilm-i âdât teşekkülü[n] her sahada, bîhassa felsefede mühim bir inkilâp vücuda getireceği şüphesizdir."

İctimâiyyât Mecmuası'nın bir sonraki sayısında Erişirgil, "Hayatiyyât ve Ahlâk" adlı yazısıyla ahlâkin bir ilim olup olmadığı meselesini tartışmaya devam etmekte ve tüm gerçekliği müsbet bilimle açıklamaya çalışan pozitivist ve katı determinist anlayışları eleştirmektedir.³⁴ Erişirgil'e göre ahlâkî bir ilim gibi müta-

³¹ Erişirgil, derginin çıkışını söyle anlatmaktadır: "Bir gün Hüseyin Ragip, Nâfi Atuf ve bunların bir arkadaşı [yani Mehmet Emin] orada [Galata Postanesi'nde] birleştiler, "Muallim" adıyla bir mecmua çıkarmaga karar verdiler. Her üçü de ayda birer lira verecekti, Ragip bir pansion arkadaşı olan bir muallimden de ayda bir lira alırm dedi"; bkz. Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romanı*, s. 135.

³² Mehmet Emin, "Locke'un Terbiye Hakkında Bazı Fikirleri", *İctimâiyyât Mecmuası*, I/10 (1 Mayıs 1333 [1917]), s. 305-309.

³³ Mehmet Emin, "Ahlâk Ne Vakit İlîm Olabilir?", *İctimâiyyât Mecmuası*, I/3 (Haziran 1333 [1917]), s. 134-140.

³⁴ Mehmet Emin, "Hayatiyyât ve Ahlâk", *İctimâiyyât Mecmuası*, I/4 (Temmuz 1333 [1917]), s. 174-178.

laa etme arzusu hayli eski bir arzudur. Spinoza ahlâkî geometrik usullere dayandırmak isterken, on sekizinci yüzyılda Didero, Holbach gibi düşünürler ahlâkın dayanağını tabîî ilimlerde aramışlardır. Erişirgil “zamanımız gibi müsbet ilimlere karşı büyük bir meftuniyet hissedeni bir asırda ahlâkî ilme istinad ettirmek pek cazib bir emeldir” diyerek Büchner ve Berthelot'u bu düşüncenin onde gelen savunucuları olarak takdim etmektedir. Bu yaklaşımın yanında Erişirgil'e göre hayatıyat (yani biyoloji) felsefesini savunan düşünürler de son zamanlarda ahlâkî kendilerine mal etmeye çalışmaktadır iseler de “ahlâkî hayatıyatın bir faslı-mahsusu gibi mütalaa eden bu müelliflerin nazariyyelerinde de vahdet yoktur.” Bu çerçevede Herbert Spencer ve Felix Le Dantec'in (ö. 1917) ahlâka dair görüşlerini ele alan Erişirgil, ahlâkî hayatıyatı dayandırmayanın mümkün olmadığını, hatta buna çalışmanın da “gavr-i ilmî bir yol” olduğunu ileri sürmektedir. Zira ona göre “ahlâkî ilmî olarak tesis edebilmek için kanunlarını yine kendisinden istihraç etmek lazımdır. Nasıl ulvî ve mâmâ fevka't-tabîî bir mevcuda istinad eden düsturlar ilme müstenid ahlâk addedilmezse, esfel bir şe'niyyetle izah edilen ahlâk da ilimden istihraç edilmiş addolunamaz.”

1917 yılının yaz ayları, Ziya Gökalp'in öncülüğünde yeni bir derginin, *Yeni Mecmuâ*'nın çıkış hazırlıklarının da yapıldığı bir dönemdir. Bu hazırlıkların içinde bizzat yer alan Erişirgil, derginin yayılanış sürecini şu şekilde anlatmaktadır:

“Bu günlerden idi ki [Ziya Gökalp] Fakülte merdivenlerinden çıkarken bir doçente [Mehmet Emin'e] rastlamıştı. ‘İyiki sizi gördüm, beraberce bizim odaya gidelim, söyleyeceğim var’ dedi. Odaya gittiler. ‘Fakülte ve sosyoloji mecmuaları [Dârûl-fünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası] ve Nisan 1917'de yayına başlayan İctimâiyât Mecmuası’nı kastediyor olmalıdır’ ilmî etüdler neşretemek içindir. Fakat herkes[in] anlayabileceği bir usulupa fikirlerimizi neşredecek bir mecmuaya ihtiyaç vardır. İstiyoruz ki bu mecmuaya yazı yazacaklar o mecmuanın sahibi olsunlar, beşer lira vererek böyle bir mecmua çıkarmak arzusundayız ne dersiniz?’ Doçent fikri çok iyi buldu, beş lira emrinizdedir dedi.”³⁵

Erişirgil'in *Yeni Mecmuâ*'daki ilk yazısı “Din, Felsefe, İlim” başlığını taşımaktadır.³⁶ “Memleketimizde bir felsefe cereyanı vücuda getirmeye çalışırken hedefimiz, felsefenin birkaç asırdan beri Avrupa'da geçirdiği muhtelif cereyan ve meslekleri aynen nakletmek değil, onun bugünkü hakikî istikametini bulmak olmalıdır” tespitile yazısına başlayan Erişirgil, her ne kadar antik ve ortaçaqlarda din ile felsefe arasında mutlak anlamda bir ayrılık bulunsa da “zamanın felsefesi[nin], mübâyenet ve tezadı din ile felsefe arasında değil, bir zamanda ve bir memleketteki herhangi dînî bir fikirle felsefi fikirler arasında gör[düğü]” belirtmektedir. Bu anlamda felsefe, dîni tahripten ziyade onu tesis ve takviye eden bir yapıya sahip olup, İslâm dünyasında gelişen kelâm disiplini dinin felsefesiz yaşayamayacağının en güzel göstergesidir. Erişirgil'e göre “asrımızın felsefesinde

³⁵ Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romanı*, s. 129-130. *Yeni Mecmuâ*'nın yayın serüveni ve muhtevası hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Zehra Yamaç, *Basın Tarihinde Yeni Mecmuâ: Muhteva Analizi ve Dizini*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 1991, s. x-xv.

³⁶ Mehmet Emin, “Din, Felsefe, İlim”, *Yeni Mecmuâ*, I/3 (26 Temmuz 1917), s. 42-45.

felsefenin dine karşı vazifesi, onun vücutunu icap eden sebebi izah, cemiyet içindeki hizmet ve faydasını tayin ve tenvîr eylemek”ten ibarettir. On dokuzuncu yüzyılda ilimlerdeki süratli gelişimi de ele alan Erişirgil, ilimlerin böylesine hızlı bir gelişim göstermesinin, ilimlerin dine sırtını çevirmelerine, felsefeyi varlığını da bazen inkâr edip bazen de onu birtakım faraziyelerle ilgilenmemeye sınırlı bir alan olarak görmelerine yol açmıştır. Auguste Comte'un üç hal yasasına değinen Erişirgil, Comte'un da metafiziğe düşmekten kurtulmadığını, çünkü “din, ilim ve felsefe[nin] yekdiğine müsteniden ve mütekâbilen tekâmul et[tiğini], böyle olmadığı zaman o memleketlerde müvâzenet vücûda geleme[diğini]” ileri sürmektedir. Erişirgil'e göre “istikbalin felsefesi, ilme istinad eden, onu nazarî tecessüs sahasında tamamladığı gibi hayatın ilim tarafından tesisine imkân olmayan yüksek gayesini tayin eden nazariyelerden terekkür edecktir.” Bu tespîte rağmen Erişirgil, ilim ile felsefeyi karşılıklı konumlarının günümüz felsefesinin en önemli sorunu olmaya devam ettiği düşüncesindedir. Bu noktada felsefeyi müsbet bir ilim haline getirmeye çalışan çabalara şiddetle karşı çıkan Erişirgil'e göre “bir ilmin mahdud bir şe'niyyetten çıkardığı bir kanun ile bütün kainatı, hayatı izah edebilmesi kâbil değildir. Çünkü böyle bir izah mahiyeten ilmin hududunu aşması dermek olacağı gibi, bizi yanlış yola da sevk eder. Çünkü hayat ve kainat yalnız şey’î ve kîsmî tetkikatla değil, umumî ve hadsî idrak ile hallolunabilecek bir muammadır. Yalnız ilim bir taraftan bunu kontrol edecek gibi feylof da hadsî keşf malzemesini ilimden alır.” Erişirgil yazısının sonunda, “Hayatiyat ve Ahlâk” yazısından mülhem olarak ahlâkî bir ilim şeklinde incelemeye çalışan “hayatiyâçılırı” eleştirmektedir.

1917 Eylülünde Erişirgil, *Muallim Mecmuası*'nın Tevfik Fikret özel sayısında “Fikret ve Felsefe-i Ahlâkiyesi” adlı bir yazıyla yerini alır.³⁷ Fikret'in büyük bir sanatkâr olduğu kadar, bir “ahlâk müctehidi” olduğunu düşünen Erişirgil, şairin hem eserleri hem de hayatıla ahlâkî duruşunu bütün boyutlarıyla ortaya koymuşunu belirtmektedir. Fikret'in şiirlerinden örneklerle desteklediği yazısında Erişirgil, Fikret'in ahlâk anlayışı açısından en önemli kavramın “hürriyet” olduğunu ifade etmektedir. Ona göre hürriyet, “her türlü tahakkümden vıdanın, benliğin azade olmasıdır” ve bu anlamda o, Kant gibi hürriyet ve şahsiyeti en büyük gaye olarak görmektedir: “Fikret'in lisansında hürriyet yani şahsiyet ile vatan ve insaniyet yekîdigerine karışmıştır. Daha doğrusu hepi aynı mefkûre içine girmiştir. Vatanın ‘tilâsını şahsiyette, hürriyette görmüştür. Hür vatan, müte’âlf vatan demektir.”

Erişirgil aynı tarihte *İctimâiyât Mecmuası*'nın son sayısında da bir yazı yazınlar: “Eflatun'dan Evvel Felsefe-i İctimâiyete 1”.³⁸ Yazısına, ismini vermediği bir Alman muharririnin “Tabiatın kör kuvvetlerini bir tarafa bırakınız, diğer bütün terakki düsturlarının menşeyini eski Yunanlılarda bulabilirsiniz” sözüyle başlayan Erişirgil, milattan önce beşinci yüzyılda Yunanistan'daki siyasi ve ekonomik durumu ortaya koyarak toplumsal meseleler üzerinde düşünmenin gelişim seyriini Protagoras'a kadarki dönem itibarıyle değerlendirmektedir. Yazının başlığındaki

³⁷ Mehmet Emin, “Fikret ve Felsefe-i Ahlâkiyesi”, *Muallim Mecmuası*, I/14 (1 Eylül 1333 [1917]), s. 473-479.

³⁸ Mehmet Emin, “Eflatun'dan Evvel Felsefe-i İctimâiyete-1”, *İctimâiyât Mecmuası*, I/6 (Eylül 1333 [1917]), s. 250-256.

“-1” ibaresi, devamının olduğu izlenimi verse de *İctimâiyyât Mecmuası*'nın bu sayıyla birlikte yayın hayatından çekilmesi, muhtemelen Erişirgil'in Sofistler ve Sokrat'ı inceleyeceği ikinci bir yazı kaleme almasına mani olmuştur.

1917 Sonbaharı'nda *Muallim Mecmuası*'nda, okullarda müzik dersinin önemine ve kızların eğitime dair iki yazısı³⁹ yayınlanan Erişirgil'in, 1918 Mart'ında aynı dergide çıkan “Sultanilerde Felsefe Tedrisatının Gayesi” başlıklı makalesi, liselerdeki felsefe eğitimi hakkındaki düşüncelerini öğrenmek için önemli bir kaynaktır.⁴⁰ Sultanilerdeki hocalık tecrübesini de yer yer aktardığı makalesinde Erişirgil, sultanî talebeleri için felsefe dersinin büyük bir ihtiyaç olduğunu ve hatta bu ihtiyacın diğer ülkelere kıyasla “bizim için” çok daha büyük olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre “sultanının son sınıfına gelen talebe âlem, hayat, din, vatan, hayır, vazife vb. yüksek mefhumâti anlamak ihtiyacını duyuyorlar, ulûm-ı müsbete mantıkıyla tahlil etmeleri yönünden sukûtunu gördükleri akâid ve hislerin mense’ ve kıymetini bilmek istiyorlar. Bunların bu ihtiyâc-ı ilmîlerini tatmin için öyle bir terbiyevî ders lazımdır ki, bu sayede manevî ve yüksek mefhumâtin manasını anlasınlar ve ulûm-ı müsbete mantıkıyla birleşemeyeceklerini zannettikleri akâid ve hislerin kıymetini takdir edebilsinler.” Erişirgil, felsefeye duyulan ihtiyacı bir ölçüde dinî eğitim-öğretimdeki eksikliği de bağlamaktadır:

“Eğer bizde dinî tedrisâtta sâlim bir usul ihtiyar edilmiş olsaydı ve ulûm-ı müsbete muallimleri icab ettiği vakit o ilmin yüksek felsefi kısmını basit bir sûrette anlatmayı vazifeleri cümlesinden addetseler ve bilhassa muhtelif ilimler arasındaki irtibati ve usullerdeki vahdeti gösterebilseverdi talebe felsefe ihtiyacını bu derece şiddetle duymazdı.” (s. 716)

Erişirgil sultanilerdeki felsefe öğretiminde takip edilmesi gereken yaklaşıma dair tekflerini üç maddede toplamaktadır: “(1) Ruhiyât tedrisatı fikir ve hislerin, seciye ve iradenin mevkî-i mütekâbilini tayin etmeye, yekdiğerine karşı olan tesirâtnı göstermeyi, bilhassa talebeyi ahlâkî ve ictimâî mefhumâtin husûl ve inkişâfini anlayabilecek bir hale is’âd eylemeyi hedef ittihâz etmelidir. (2) Felsefe-i ilmiyye, ulûm-ı muhtelifenin usûlünü göstererek talebenin o vakte kadar öğrendikleri malumatı zihinlerde tevhid edebilmek kabiliyetini verebilecek ve onlara ilim zihniyeti husûle getirecek sûrette tedris edilmelidir. (3) Programın en ehemmiyetli mebhâsi ahlâkî kısmı addedilmelidir. Felsefe-i ahlâkiyye tedrisatından maksat, terbiye-i ahlâkiyye vermek değildir; talebe terbiye-i ahlâkiyyeyi dersten ziyade mektepteki hayatla iktisab eder. Felsefe-i ahlâkiyyenin gayesi, talebeyi ahlâkî mefkûrelerin mahiyet ve kıymeti üzerine düşündürmektir.”

Erişirgil, Ziya Gökalp'in öncülüğünde ağırlığı gittikçe artan sosyolojik yaklaşıma yönelik eleştirilerini 1918'de yayınlanan “İctimâiyyât ve Kıymet Hüküm-

³⁹ Mehmet Emin, “Mûsikî ve Mekteplerimiz”, *Muallim Mecmuası*, II/15 (15 Teşrin-i Evvel 1333 [1917]), s. 539-543; a.mlf., “Kızlarımızın Terbiyesi”, *Muallim Mecmuası*, II/17 (15 Kânûn-i Evvel 1333 [1917]), s. 602-607.

⁴⁰ Mehmet Emin, “Sultanilerde Felsefe Tedrisatının Gayesi”, *Muallim Mecmuası*, II/20 (15 Mart 1334 [1918]), s. 712-717.

leri” başlıklı yazısında sürdürür.⁴¹ On sekizinci asırdan itibaren bazı düşünürler toplumsal hadiselerin objektif bir şekilde açıklanabileceğini ileri sürmüş olsalar da bu kanaatin Auguste Comte ve Durkheim ile revaç bulduğuna dikkat çeken Erişirgil bu konudaki şüphelerini söyle sıralamaktadır:

“Evvela Durkheim mektebinin hâdisât-ı ictimâiyye hakkındaki telakkisi bir cihetli ve mahdud değil midir? Sâniyen bu süretle ilmî denilen ictimâiyyât tetkikâti ahlâkî harekâtın gayesini tayin için kâfi midir? İctimâiyyât doğrudan doğruya mesut bir cemiyetin evsâfını gösterebilir mi? Tabir-i âharla münhasiran hâdisât-ı ictimâiyyenin, müessesâtın tetkik ve tavâsîfinden nihayet taksiminden çıkaracağımız netice bize mesut, sâlim bir cemiyetin ne demek olduğunu, hangi ictimâî tipin diğerine sûret-i kat’iyyede müreccâh bulunacağını, hatta müsbet ilim sahasında kalmak şartıyla âtfâde yaşayacak cemiyetin ne gibi evsâfı olacağını irâe eyleyebilir mi?” (s. 30-31)

Tek başına sosyolojik bir analizin pratik hayatımızın gayesini aydınlatmaya yetmeyeceğini belirten Erişirgil, sosyolojinin bulacağı kanunların toplumu anlamada bir rolü olsa da yeterli olamayacağını vurgulamaktadır. Çünkü toplumsal faaliyet bir gayenin belirlenmesini ve dolayısıyla o gaye etrafında birtakım değer yargılарının oluşturulmasını gereklî kılmaktadır: “Eğer ictimâî vakâyi’i sîrf müesâse halinde şey’i [objektif] bir sûrette tetkik eder, avâmil-i rûhiyyeden sarf-ı nazar eylerseniz doğrudu doğruya böyle bir kıymet hükmü tesis edemezsınız.” Erişirgil'e göre sosyoloji, bugün sahip olduğumuz toplumsal alışkanlıkların nasıl ortaya çıktığını tespit edebilirse de bu tespitten, sözkonusu alışkanlıklara dair değer yargları üretmek mümkün değildir. Değer yargılarının üretilmesinde “bütün benliğinizin, bütün hissiyatınızın da âlem, cemiyet hakkındaki felsefenizin tesiri var[dır].”

Muallim Mecmuası'nın yirmi üçüncü sayısında yayınladığı “Din Edebiyatı” adlı, Âkîf'i merkeze alarak, dinî hakikatlerin anlaşılması ve öğretilemesinde takip edilmesi gereken yöntemler üzerinde durduğu yazдан⁴² sonra Erişirgil'in, dergi yazarlığına, 1921'de *Dergâh* mecması yayılanmeye başlayana kadar, yani yaklaşık üç yıl ara verdiği anlaşılmaktadır. Bu süre zarfında Erişirgil'in sadece *Büyük Mecmuâ*'da bir yazısına rastlıyoruz: “Ahlâk Telakkisinde Asrılık”.⁴³ 6 Mart 1919-25 Aralık 1919 tarihleri arasında on yedi sayı çıkan ve Sabiha Zekeriya ve M. Zekeriya [Sertel] çifti tarafından yayınlanan *Büyük Mecmuâ*'nın⁴⁴ ikinci sayısındaki bu yazısında Erişirgil, insanlığın asırlar içinde sahip olduğu bilgilerdeki değişikliklere dikkat çekerek özellikle ortaçağdan bu yana bu değişikliklerin daha

⁴¹ Mehmet Emin, “İctimâiyyât ve Kıymet Hükümleri”, *Düşünce*, sy. 1 (15 Temmuz 1918) s. 30-34.

⁴² Mehmet Emin, “Safahat’ın Beşinci Kitabı Münasebeti: Din Edebiyatı”, *Muallim Mecmuası*, II/23 (15 Haziran 1918), s. 801-806.

⁴³ Mehmet Emin, “Ahlâk Telakkisinde Asrılık”, *Büyük Mecmuâ*, sy. 2 (13 Mart [1]919), s. 19. Erişirgil'in *Büyük Mecmuâ*'da başka yazısı yayınlanmamasına rağmen, 18 Eylül 1919 tarihli on birinci sayısının iç kapağından derginin yenilenen ve genişletilen yazar kadrosu arasında Mehmet Emin Bey'in de adı ve fotoğrafı yer almaktadır.

⁴⁴ *Büyük Mecmuâ*'nın muhtevası hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Süleyman Uzkuç, *Büyük Mecmuâ-Tâhlîli Fihrist-İnceleme-Metin*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi SBE, Konya 2005.

hızlı ve köklü bir nitelik arz ettiğini belirtmekte, ancak “medeniyet-i hâzîra[nın] sîrf maddî ve ferdi sa’ylerin neticesi” olmayıp “hukuki, ahlâki, iktisadî meselelerdeki kanaatler asrileşmedikçe medenî bir cemiyet haline giremeyez, medenî bir cemiyet haline girmedikçe ferdin sa’yi yüksek ve garp memleketlerinde olduğu gibi semere vermez” demektedir. Erişirgil’e göre bu noktada özellikle incelenmesi gereken hususlardan birisi de Rönesans’tır. Zira “beşeriyet-i mütemeddinin kanaatleri, mefkûreleri on beşinci, on altıncı asırda başlayan intibâh ile teessûs eylediği için o devirlerin felsefi fikirlerde vücuda getirdiği tahavvül ve inkilâbı takip eylemek bizim için çok faydalıdır.” Rönesans’la birlikte tabiatla yönelik ilginin arttığını vurgulayan Erişirgil, on beşinci yüzyıl İtalyan filozofu Pompa-nacci’nin [Pietro Pomponazzi, ö. 1525] görüşlerini esas almak suretiyle ahlâkin mensebinin din değil, insan ve toplumun tabiatı olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre “bu hakikat-i müsellemeye karşı erbâb-ı dinin vazifesi fazâl-i diniyyenin de haddizâtında ictimâî ve insanî hayatın icap ettiği ahlâkî[n] harekâtta ibaret olduğunu ispat eylemekle münhasır kalır.” Erişirgil, Âkîf’in “Ne irfandır veren ahlâka ulviyyet ne vicdandır / Fazilet hissi insanlarda Allah korkusundandır / Yüreklerden çekilmiş farz edilsin hûnu Yezdân’ın / Ne irfanın kalır tesiri kat’iyyen ne vicdanın” şeklindeki misralarını da eleştirek Allah korkusunun, eğer vicdan ve irfan ile desteklenmezse, asrın anladığı manada fazileti vücuda getirmeye yetmeyeceğini iddia etmektedir. “Erbâb-ı din” dediği ulemanın, dinî nasları zâhirî olarak yorumlama çabalarını eleştiren Erişirgil, “evvel emirde ilmin müsbet olarak gösterdiği hakikatleri bilmek ve ahkâm-ı diniyyeyi muhtevî kelimâti ona göre tefsir eylemek lazımdır” demekte ve yazısını şu soruya bitirmektedir: “Hemen bütün âlim feylesoflar ahlâkin menbâsını tabiat-ı insaniyye ve ictimâiyyede görür ve tekâmülü kabul ederken İslamiyet’in buna mübâyin ahkâmi muhtevî olduğu iddia olunabilir mi?”

Birinci Dünya Savaşı’nın sona ererek Mondoros Mütarekesi’nin imzalandığı (30 Ekim 1918) tarihlerde Erişirgil’in vaktini büyük oranda Dârülfünûn’daki derslerine ve idari görevlerine ayırdığı görülmektedir. Erişirgil, 1918’in Ocak ayında Mehmet Ali Aynî’nin yerine Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi’ne felsefe ve estetik müderrisi olarak atanın Rıza Tevfik [Bölükbaşı]’nın (ö. 1949) bir süre doçentliğini yapmıştır.⁴⁵ Mütareke döneminde Edebiyat Fakültesi müdürü olan

⁴⁵ Rıza Tevfik’in Dârülfünûn’daki felsefe dersleri hakkında bir inceleme için bkz. Ali Utlu, Erdoğan Erbay, “Feylesof Rıza Tevfik Bey: Dârülfünûn Kürsüsünden Felsefe Dersleri”, *Rıza Tevfik: Dârülfünûn Felsefe Ders Notları*, haz. Ali Utlu, Erdoğan Erbay, Konya 2009, s. 7-27. Erişirgil, 1957’de yayınladığı *Neden Filozof Yok?* adlı eserinde hocası Rıza Tevfik’in felsefi birikiminden olumsuz ve kimi zaman alaycı bir ıslupla bahsetmektedir: “Vakıa o devirde [Meşrutiyet devri] ‘filozof’ diye anılan Doktor Rıza Tevfik vardı. Rahmetli Doktora, genç yaşta iken, saçını büyütüğü için arkadaşları filozof lâkabını takmışlardır. O da ‘mademki arkadaşları bana bu adı veriyorlar, o halde felsefeye dair kitaplar okumalıym’ diye düşünmüşt olmalı ki ancak bundan sonra yabancı dilde felsefeye dair yazılmış kitapları okumaya merak sarılmış. Fransızca ve [İ]ngilizce bildiği ve ana dilini güzel konuştuğu için okuduğu kitapları Türkçe olarak adeta tekrarlayabiliyordu. Bu yüzündendir ki Onu gerçekte filozof sananlar vardı.”, “Bu satırları yazan adam, bir aralık İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde rahmetli Doktorum Doçentî olmuştur. Mütareke yıllarında bir gün O’na şunları demişti: ‘Beyefendi, siz çok kuvvetli şairsiniz, fakat çok kötü politikacınız, hiç de filozof değilsiniz.’ O zaman Doktor, kızarak O’na şu cevabı vermiştir: ‘Elbette şair Rıza Tevfik’i herkes sever; çünkü şiirleri ile onları eğlendirir. Fakat politikacı ve filozof Rıza Tevfik’i kime sevmez; çünkü doğruyu söyley.’ Rahmetli Rıza Tevfik farkında değildi ki o lâflar sadece

Erişirgil’ın bu görevde bulunduğu tarih aralığı konusunda kaynaklarda bir bilgi bulunmaması da bazı ipuçlarından hareketle bu tarihi tespit etmek mümkün gözükmemektedir. Mehmet Ali Aynî, *Dârülfünûn Tarihi*’nde târih-i felsefe müderrisi Mehmet Emin Bey’in ahlâk müderrisi [Mehmet] İzzet Bey’in ardından Edebiyat Fakültesi müdürüüğünde bulunduğu belirtmektedir.⁴⁶ Mehmet İzzet’in 30 Kânûn-ı Evvel 1918’de Edebiyat Fakültesi müdürüüğünden istifa ettiği dikkate alınırsa,⁴⁷ Erişirgil’in 1919’un ilk aylarında bu görevde başladığı ve aşağıda dephinilecek olan son Osmanlı Meclis-i Mebusanı’na Niğde milletvekili olarak girişine kadar bu görevde kaldığı düşünülebilir.⁴⁸ 1918’de “târih-i felsefe müderrisliğine” terfi eden⁴⁹ Erişirgil’in Edebiyat Fakültesi müdürüyü yaptığı dönem, aynı zamanda Mehmet İzzet’in Dârülfünûn’da hoca olarak geri döndüğü tarihe denk düşmektedir. 24 Mart 1919’da Dârülfünûn’da tekrar görevde başlayan Mehmet İzzet hakkında, ölümünün ardından kaleme aldığı yazida Erişirgil şunları söylemektedir:

“Bundan on sene kadar evvel Darülfünuna muallim tayin edildi. İlk zamanları onun kıymetini ne talebesi, ne arkadaşları läyiyle takdir edemediler. Müstehzi görünen tavrı bazan talebesini incitirdi. Halbuki o, sonra Hayat mecmuatında yazdığı gibi,

karşısındaki doçentin inançlarını kuvvetlendirmeye yarıyordu, başka bir şeye değil”; bkz. M. Emin Erişirgil, *Neden Filozof Yok?*, Ankara 1957, s. 8-9. Ayrıca bkz. Mehmet Emin, “Ziya Gökalp ve İlim”, *Millî Mecmuâ*, sy. 24 (5 Kasım-1340 [1924]), s. 380.

⁴⁶ Mehmet Ali Aynî, *Dârülfünûn Tarihi*, İstanbul 1927, s. 47. Dârülfünûn şubelerinin müdür ve reislerine dair bir liste için bkz. Emre Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi: Osmanlı Döneminde Darülfünûn (1863-1922)*, İstanbul 2009, c. I, s. 562. Erişirgil, o dönemde Dârülfünûn’da her fakültenin bir dekanı [reis] bir de müdürenin olduğunu, dekanın sadece profesörler meclisini idareden sorumlulu olduğunu, fakülte müdürenin ise öğretim ve idareye dair tüm işlerle ilgili olduğunu belirtmektedir. Erişirgil’ın fakülte müdürü olduğu dönemde fakültenin dekanı Ali Ekrem [Bolayır] Bey’dir; bkz.

Erişirgil, *İslâmcı Bir Şairin Romanı*, s. 85-86. *Yeni Mülkiyeler Tarihi*’nde Erişirgil’in Mütareke yıllarında Felsefe Şubesi müdürüyü yaptığı yazan Ali Çankaya’nın (s. 864), Edebiyat Fakültesi müdürüyü ile Felsefe Şubesi müdürüyü birbirine karıştırılmıştır.

Erişirgil, bir röportajında, Edebiyat Fakültesi müdürüğine atanmasıyla ilgili Rıza Tevfik’le arasında geçen şu konuymayı aktarmaktadır: “Bir sene evvel Mehmet Ali Aynî bey felsefe profesörlüğünden istifa etmiş, onun yerine felsefe tarihi profesörlüğüne Rıza Tevfik bey getirilmiştir. Ben de Rıza Tevfik beyin muavini idim. O sıralarda Edebiyat Fakültesi müdürüği inhilâl etmişti.

Bir gün Maarif Nezareti’nden bir tezkere aldım. Bununla ben, Edebiyat Fakültesi müdürüğine tâyin edilmiştüm. Rıza Tevfik bey nasıl olsa fakülteye gelir, kendisine teşekkür ederim, diye düşünüyordum. Üç dört gün sonra Beyazıtta Rıza Tevfik beye rastladım, bana: “Bir genç varmış, çok iyi imsi, onu fakülte müdürü yaptıktı, mallalar memnun mu?” dedi. Muavini olduğum için beni tanımamı lazımlı gelirdi. Halbuki filozof bana ismim ile bile hitabetmemiştir! Hayretler içinde: “Beyefendi! O genç bendenizim. Beni fakülte müdürü yapıyiniz!” cevabını verdim. Hâc şaşırmadan: “Ya... Öyle mi?... O genç siz misiniz?... Çok memnun oldum. Tebrik ederim siz!” dedi”; bkz. “Erişirgile göre Ziya Gökalp’ın en kuvvetli meziyeti”, s. 6.

⁴⁷ Sıtkı, “Mehmet İzzet Beyin Hayatı”, s. 35.

⁴⁸ Bu tarihleendirme konusundaki en büyük problem Erişirgil’ın *Bir Fikir Adamının Romanı* ve *İslâmcı Bir Şairin Romanı*’ndaki ifadeleridir. Her iki eserde de Erişirgil, Mütareke’ni hemen sonrasında dair bazı anılarını anlatırken: “Mütarekenin bir hafta sonra idi (...)” (*Bir Fikir Adamının Romanı*, s. 181), “Mütarekenin ilk günlerinde (...)” (*İslâmcı Bir Şairin Romanı*, s. 85) şeklinde kesine yakın ifadeler kullanarak, o dönemde Edebiyat Fakültesi müdürü olduğunu belirtmektedir. Bu aşamada Mehmet İzzet’in görev süresinin dolduğu tarihle Erişirgil’in görevde başlama tarihi arasındaki uyumsuzluğu çözmek için yeni kaynakların keşfini beklemekten başka yapacak bir şey gözükmektedir.

⁴⁹ Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, s. 864.

Sokratça istihzayı talebesini ikaz etmek, onların düşüncelerindeki tavrı, hareketlerindeki yanlışlıklarını açıkça göstermek için bir vasıta gibi kullanıyordu. İzzet Bey istihzayı bir parça da zekâının hakkı bulurdu. Darülfünuna ilk müallim olduğu sırada Edebiyat Fakültesi müdürü idim. Ondan incinen talebe bana şikayet etmişlerdi. İlk görüşüğüm andan itibaren zekâsının ve kültürünün genişliği karşısında derin bir hürmet duyduğum bu arkadaşı talebesinin bir gün çok seveceklerini biliyordum. Çok geçmeden. Darülfünunun en sevilen müderrisi oldu.⁵⁰

Ali Rıza Paşa hükümetinin 7 Ekim 1919'da aldığı seçim kararı doğrultusunda yapılan seçimlerle oluşan ve 12 Ocak 1920-18 Mart 1920 tarihleri arasında faaliyet gösteren son Meclis-i Mebusan'da memleketi Niğde'nin milletvekili olarak görev yapan Erişirgil,⁵¹ Meclis'in İstanbul'un İtilaf Devletleri tarafından 15-16 Mart 1920'de işgal edilmesinin ardından kapanması üzerine tekrar Darülfünün'daki görevine dönmüştür.

Erişirgil'in Darülfünün'da felsefe tarihi dersleri verdiginden yukarıda bahsedilmiştir. Ancak bu derslerin içeriği üzerinde biraz daha ayrıntılı bir şekilde durmak, onun felsefi birikimini ve önemlerini anlamamıza yardımcı olacaktır. Hilmi Ziya Ülken, Erişirgil'in Darülfünün'daki dersleri ve felsefi eğilimleri hakkında şunları söylemektedir:

"Mehmet Emin'in derslerinde, Kant felsefesi ve Alman romantikleri mihveri teşkil ediyordu. Bu mesai onu Amerikan idealizmine ve pragmatizmine götürdü. Tedris hayatını terketmiş olmasına rağmen maarif sahâsında faaliyetinde ve sonraki bazı neşriyatında bu ilk fikirlerin tesiri hâkimdir."⁵²

Hilmi Ziya'nın bu tespitleri doğru olsa da (zira 1340/1924'te *Kant ve Felsefesi* adlı meşhur eserini kalem almış ve ilerleyen tarihlerde Fichte ve Nietzsche'ye dair makaleler yayınlanmıştır) gerçeği tümüyle ifade ettiğini söylemek mümkün değildir. Zira Erişirgil'in Darülfünün'da verdiği derslerden üçüne ait Darülfünün neşriyatı arasında yayınlanan taş basma notlar bugün elimizdedir: 1336/1920 tarihli *Devr-i İntibâh Felsefesi ve Feylesofları ile Târih-i Felsefe Notları: Kurûn-ı Cedide Felsefesinden Descartes ve Kartezyenler* ve 1337/1921 tarihli *Wilhelm Leibniz*.⁵³ Bu ders notlarından ikincisi, 1919-1920, üçüncüsü de 1920-1921 kişisomestrinde Erişirgil tarafından verilen derslere aittir.

⁵⁰ Mehmet Emin, "Zavallı İzzet Bey", *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, VII/5 (Şubat-Mart 1931), s. 33.

⁵¹ Son Meclis-i Mebusan ve İlk TBMM'de görev yapan milletvekilleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Demirel, *İlk Meclis'in Vekilleri: Millî Mücadele Döneminde Seçimler*, İstanbul 2010 (Erişirgil'e dair bilgiler için bkz. s. 208). Erişirgil, 1958'de kaleme aldığı bir eserinde milletvekilliğinden ve son Meclis-i Mebusan'dan şu şekilde bahsetmektedir: "Bu satırları yazan adam, o mecliste baba ve annesinin doğduğu memleketten mebus seçilmişdir. O devir mebuslarından nihayet sekiz onu müstesna, hemen hemen hepsi Atatürk'ü Lider tanıyorlar ve onun politikasını desteklemeyi millî vazife biliyorlardı"; bkz. Erişirgil, *Türkçülük Devri*, s. 72, dn. 1.

⁵² Hilmi Ziya Ülken, "Türkiyede İdealizm Temayülü", *İnsan*, sy. 12 (8 Mayıs 1939), s. 930.

⁵³ Bu üç eserden son ikisi Erdoğan Erbay ve Ali Utku tarafından çeviri yazımıyla birlikte sadeleştirerek yayınlanmıştır: Mehmet Emin Erişirgil, *Descartes ve Kartezyenler*, Konya 2006.

Devr-i İntibâh Felsefesi ve Feylesofları adlı ders notu Rönesans'ın genel özeliliklerini ve tarihî arka planını ele alan bir giriş ile Pompanacci ve Machiavelli'nin düşüncelerini inceleyen iki bölümden oluşmaktadır.⁵⁴ Erişirgil, öncelikle Rönesans'ı ortaçağdan ayıran üç özelliğin olduğunu belirtmektedir. Bunlardan birincisi, bu dönemde insanın fiil ve hareketlerini kendi ruhî özellikleriyle izah etmeye başlamasıdır. Ortaçağda kiliseye mensubiyet dışında ferdin varlığından; siyaset, ahlâk, iyilik, kötülük vb. düşüncelerden bahsedilemezken ve ahlâk ile siyasetin kaynağının ilahi olduğu düşünülürken Rönesans'la birlikte bütün bu inançlar yıkılmıştır. Rönesans'ın ikinci özelliğî âlem hakkında Aristoteles'in fizik düşüncesi ve Batlamyus astronomi ve geometrisinden hareketle Thomas Aquinas tarafından ortaya konan ve kilisenin desteğini kazanan telakkinin bilimsel keşifler yoluyla geçersiz kılınmasıdır. Üçüncü olarak bu dönemde ortaçağda hâkim olan ilim anlayışı ve bilgi kaynaklarına dair hâkim anlayış değişmiştir. Ortaçağda ilim adamları her olayın ardında tek bir gücün bulunduğuunu varsayıyorken, Rönesans sonucunda tecrübe inancının (*istikrâ*) bilgi elde etmedeki işlevinin farkına varılmış ve skolastisizm, yerini müsbet ilimlere terk etmiştir:

"İşte intibâh devrinin ma'nâ-yı esâsîsi kurûn-ı kadîme felsefe ve sanatının tesiriyle ve tabiat tetkikatının verdiği ilhamla zekâ-yı beşer önüne konulan bu engelleri yıkmaktadır. Fi'l-hakika Rönesans'ın büyük şahsiyetlerinin evsâf-î husûsiyeleri ne olursa olsun hepsinin birleşikleri umumî noktalar da vardır. O da tabiat üzerindeki tecrübe'lere büyük itimat beslemek her şeye tabiatın hâkimiyetini pek nâfi' görmek, hukuk-ı tabiiyye fikriyle hayat-ı ictimâiyyede yeni bir devir açmaya çalışmaktadır."⁵⁵

Rönesans'ı hazırlaması noktasında ortaçağın hakkının yenesine ve mutlak anlamda karanlık ve cehalet devri olarak nitelenmesine karşı çıkan Erişirgil şöyle demektedir:

"Zannediyorum ki şu ta'dâd ettiğim esbâb kurûn-ı vustânın bir zulmet ve cehâlet-i mutlaka devri olmadığını, bilakis, hatta kurûn-ı ülâ zihniyetine nazaran bir dereceye kadar terakkî ve tekâmûl eseri mevcut bulunduğu, nazârimizda ispata kifâyet eder." Fakat şimdî hatıra bir sual gelir: Kurûn-ı vustâ zihnen böyle bir tekâmûlü ihzâr eyleiği halde niçin müsbet ve müterakkî bir felsefe vücuta getiremedi? Niçin Rönesans'a kadar tabiat hakkındaki tetkîkât pek iptidâ bir halde kaldı? Niçin kurûn-ı kadîme felsefe ve ilmine o kadar ehemmiyetli bir şey ilave edilemedi? Bu sual-i mu-kaddere muhtasarın cevap vermemeliyim ki daha ziyade kurûn-ı vustâ ile Rönesans arasındaki fark anlaşılıbsın. Fi'l-hakika kurûn-ı vustâ bir cihetten müterakkî bir zihniyet vücuta getirmiştir. Fakat eşâş bir kusuru vardı ki ilim ve felsefenin ufak bir hatve atmasına sûret-i kat'iyyede mâni' oluyordu. O kusur da ilim ve felsefenin sırf

⁵⁴ Elimizdeki nüshânın kapağı bulunmasa da 1918-1919 ders yılının ikinci dönemine dair *Talebe Rehberi*'nde Erişirgil'in târih-i felsefe dersinde "Rönesans" konusunu işleyeceği belirtildiğinden, bu notun da muhtemelen o tarihe ait olduğu düşünülebilir. Diğer yandan eldeki nüshânın ders notunun tamamı olup olmadığı da çok belirgin değildir. Zira iç kapakta "Me'hazlar her bahsin nihayetinde gösterilecektir" şeklinde bir ifade bulunmasına rağmen eser boyunca kaynakları gösteren bu türden bir kısım yer almamaktadır.

⁵⁵ [Mehmet Emin, *Devr-i İntibâh Felsefesi ve Feylesofları*, İstanbul 1336/1920], s. 24-25.

durarak pragmatizmde kalıyor, ikincisi onu aşarak Bergson metafiziğine girmeye çalışıyordu. Bu ayrılıklara rağmen *Dergâh* umumi hatlarında az çok birlik manzarası gösteriyordu. Bu birliği meydana getiren iki neden vardı. Birincisi Gökalp'e karşı oluş, ikincisi Kurtuluş Savaşı cephesinde birleşmek. Bu hareketin hâkim görüşü şu idi: Batı istilası karşısındaki direnmemiz büyük bir ölüm-dirim alanında ve bunun uyandırıldığı son derece şiddetli bir hayat gerginliğinden ileri gelmektedir. Başarımızın sırrı rakam, ölçü ve müspet ilim değildir. Bunların yalnızca vasita değeri vardır. Başarı -rakam, ölçü ve müspet ilim değildir. Bunların yalnızca vasita değeri vardır. Başarımızın sırrı canlıların hayat mücadelelerindeki hâkim güçleri olan içgüdülerden, "hayat hamlesi" (*élan vital*) nden gelmektedir. Bu ana fikir etrafında toplanan genç nesil Kurtuluş Savaşı'nın zaferini niceliğe karşı niteliğin, mekanizme karşı yaratıcı hamlenin zaferi sayyorlardı. (...) Yeni akım bundan dolayı Batı felsefesi ile halk ruhunu ve halk sufiliğini birleştiriyor. Bu hususta Rıza Tevfik'in bütün bu genç nesle -kendilerini inkâr etmiş olmasına rağmen- önderlik ettiğini hatırlamak gereklidir.⁶¹

Mustafa Şekip [Tunç] ve İsmayıll Hakki [Baltacıoğlu] ile birlikte derginin felsefi yazılarını kaleme alan Erişirgil'in *Dergâh*'ta toplam dokuz yazısı yayınlanır. Bu yazılarından ilk dördü, kendi içinde bir bütünlüğe sahiptir ve bir anlamda *Dergâh*'ın felsefi tavrını ortaya koyarak bu tavra yöneltilen eleştirileri cevaplamaktadır. "Hasbihâl" başlıklı ilk yazısına Erişirgil,⁶² *Dergâh* çevresinde gelişen yeni felsefi yaklaşımı yöneltilen eleştirileri aktararak başlamaktadır: "Arkadaşlarınızdan biri şikayet ediyordu: Niçin mistik oluyoruz, niçin havâssımızın verdiği, aklımızın terkip eylediği malumat hâricinde, bir kelime ile ulûm-ı müsbete mâverâsında istinadgâh arıyoruz? Bu yavaş yavaş daldığımız ucu bulunmaz yol, aradığımız nur yerine bizi zulmete götürmez mi?" Erişirgil'e göre her şeyden önce mistik denilip geçen bu cereyan çok doğru ve çok hakikî esaslara dayanmaktadır ve bilim alanındaki mevcut gelişmeler ve felsefi görüşler de daha ziyade bizi böyle bir cereyanı kabule yaklaşımaktadır. Bu esaslardan biri ve en önemlisi şudur: "Maddenin hayat ve ruha hâkim olmadığı ve binâenaleyh onun tesir ve aks-i tesirinden vücuda gelen ulûm mantığının yani mekanığının hayat ve ruhun mahiyetini tamamen gösteremeyeceği hakkındaki iddiadır." Bu iddianın esasını ise şu görüş oluşturmaktadır: "Madde ruha hâkim değildir, daha vâzih bir tabir ile şuurî her filî ve tekâmîl muhakkak bedende bir tağayyûra muhtaç olmaz. Eğer bu müddet-âyi kabul eylerseniz din, sanat, ahlâk hakkındaki fikirleriniz de başka bir istikamet alır." Erişirgil'e göre "tecârüb-i hâriçiyemiz yani ilimden müstahrec

⁶¹ Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 375-376. 15 Nisan 1337/1921-5 Kânûn-ı Sânî 1339/1923 tarihleri arasında, işgal altındaki İstanbul'da yayınlanan ve toplam kırk iki sayı çıkan *Dergâh*, dönemin onde gelen fikir, sanat ve edebiyat dergileri arasındadır. Yahya Kemal'in başyazar olduğu derginin, en önemli özelliği, Hilmi Ziya'nın da işaret ettiği üzere Bergsonculuk'tur. *Dergâh* yazarlarının hemen hepsi ruh ve hayatın maddeye karşı önceliği, dönüştürücü kuvveti ve üstünlüğü konusunda hemfikirdir. Bu anlamda dergi, bir yandan Abdullah Cevdet ve Bahâ Tevfik tarafından savunulan materyalizme, bir yandan Beşir Fuat ve arkadaşlarının naturalist ve pozitivist tarafından savunulan sosyolojist tavra bir tepki özelliği taşımaktadır. *Dergâh* hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sefa Yüce, "Dergâh Mecmuası", *Türk Yurdu*, sy. 213 (2005), s. 122-124; Abdullah Uçman, "Dergiler Arasında: Dergâh, Hayat, Ma'lûmât ve Bilgi Mecmuaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)*, sy. 7 (2006), s. 519-521; Levent Bayraktar, "Cumhuriyet Dönemi Düşünce Hayatımızda Dergâh Mecmuası ya da Bergsonculuğun Yerli Yorumlanması", *İstanbul Yahya Kemal Enstitüsü Mecmuası*, sy. 5 (2008), s. 613-619.

⁶² Mehmet Emin, "Hasbihâl", *Dergâh*, I/4 (1 Haziran [1]337 [1921]), s. 53-54.

netâici en iyi tefsir eleyebilecek, aynı zamanda hayat için lazım olan ımanımızı ihlal eylemeyecek sûrette dimağ ve şuur münasebetini izah eylemek pekâlâ mümkündür. Eğer bir nev'-i hads (intuition) tarikiyle yani hayat-ı rûhiyyeyi içeren yaşamak suretiyle sezeceğimiz hakâyîki fizyoloji ve ruhiyat tecrübelerinin, bilhassa ruhî hastalıklar hakkındaki tetkîkât-ı müsbetenin verdiği netâyic ile te'lif ederek ruh ve madde münasebeti hakkında en muhtemel, bunun için de en faydalı netâyic elde edebiliriz."

"Ulûm ve Şuur"⁶³ adlı yazida Erişirgil, ülkemizde felsefî meselelere dair tartışma ortamının bulunmadığından şikayet ederek, felsefî bir görüşün ya "taraftarlîk" anlamında savunulduğunu ya da "bu fikirler üzerine düşünmeye, tetkik ve ta'mîke lüzum görmeksizin işkenbe-i kübrâ ilmi deyip geçil[digini]" belirtmektedir. Gerek Bahâ Tevfik'in materyalizminin gereklilik Ziya Gökalp'in ictimâiyyât görüşünün aynı kaderi paylaştığını vurgulayan Erişirgil, *Dergâh*'ın ortaya koyduğu felsefî tavrı da üzerinde hiç düşünülmeden bayağı itirazlara muhatap kaldığını düşünmektedir. Bu itirazların en yayını söyledir: "Bu cereyan-ı felsefî ulûm-ı müsbetenin netâyicini inkara doğru bizi götürmüştür." Böyle bir itirazın kaynağında, bilim anlayışındaki farklılık ve yanlışlıklar yatkınlık: "Hiç tecrübe ile alakası olmayan fikirleri ulûmun neticesi zannediyorlar." Tecrübe ve tecrübeye dayalı olarak olayları ve olguları ölçebilmek modern bilimin en önemli esası olsa da bu esasın her türlü olay ve olguya tatbik edilemediği de bir gerçekktir. Erişirgil, yazısını şöyle bitirmektedir:

"Görüyorsunuz ki, şuuru cümle-i asabîyye, tabir-i âharla maddeye merbût addetmenin sebebi tecrübe değil, sadece bir nev'-i hâdisâtın mahiyetini de hareket, yani maddî[î] vâki'âta benzetmekten ve aynı usûlü tatbik etmekten tevellüd eylemiştir. Şimdi böyle sîrf cebrî bir kıyas ile hareket edileceği yerde vâki'ât-ı ruhiye olduğu gibi bir zemin-i tecrübe ve hads addedilir ve çıkarılacak netâyicle harekete, maddeye ait ilimlerin bulduğu münâsebât-ı kemmiyye te'lîf olunacak olursa daha tecrübe, daha hakikî a'mâl ve gâye-i beşer için çok feyyâz bir yolda yürünmüş olmaz mı? Böyle bir iddianın ulûm-ı müsbeteyle mügâyir ne cihetî vardır." (s. 71)

Bu yazı serisinin "Ne Çıkar?"⁶⁴ başlıklı üçüncü yazısında ise Erişirgil, ruhî hâdiselerin yalnızca beynin işlevlerine indirgenmeyeceğini, böyle olması durumunda ne tür sonuçlar doğabileceğini açıklamaktadır. Erişirgil'e göre "eğer hayat-ı ruhiye dimağın harekâtına tamamen kâbil-i ircâ' ise, ondan fazla hiçbir şeyi ihtiâva eylemeyorsa o halde bütün kâinât bi-lâ ıstisna maddenin kanunlarına tâbi' olacaktır." Naturalizm insanı cansız bir varlık haline getirerek hayvan ve bitkiler seviyesine indirirken, Erişirgil kendi benimsediği teorinin hayatı ve insanların ürünlerine başka türlü bir kıymet verdigini ileri sürmektedir. "Anlaşılmaz ki... Anlayamazsınız ki",⁶⁵ adını taşıyan dördüncü yazida da Erişirgil, dolaylı bir şekilde *Dergâh* çevresinin benimsediği felsefî yaklaşımı yöneltilen "anlaşılmazlık" eleştirisini ele

⁶³ Mehmet Emin, "Ulûm-Şuur", *Dergâh*, I/5 (20 Haziran [1]337 [1921]), s. 70-71.

⁶⁴ Mehmet Emin, "Ne Çıkar?", *Dergâh*, II/13 (20 Teşrin-i Evel [1]337 [1921]), s. 4.

⁶⁵ Mehmet Emin, "Anlaşılmaz ki... Anlayamazsınız ki", II/14 (5 Teşrin-i Sânî [1]337 [1921]), s. 23.

alarak cevaplamaya çalışmaktadır. Dantec'in Bergson ve James'in eserlerini okumaya çalışıp onlardan bir şey anlamadığını belirtmesini örnek gösteren Erişirgil, Dantec'in "i'tikâdât ve ihtisâsatın el-hâsil insana, şuura taalluk eden her şeyin riyazi ve fizik usûlüyle tetkik edilebileceğine inanmış, ulûm-i müsbetenin mevzuu dâhiline girmiş her his ve akidenin inkâri icap edeceğine iman etmiş" birisi olarak zaten bu filozofların eserlerini anlamasının imkânsız olduğunu ifade etmektedir. Bunun yanı sıra bazı kimselerin de herhangi bir felsefi problem gündeme geldiğinde onun anlaşılması olduğunu ileri sürek tartışma ortamının gelişimine engel olduklarına işaret eden Erişirgil'e göre bu tür kimseler "elbette mesâil-i felsefiyye ile iştigal edenlere karşı 'bu mevzu böyle değil' diyemezler. Çünkü böyle iddiada bulunmak için 'şöyledir' diye vâzih ve kat'î bir hükmü de ilave eylemek icap eyleyecek, o vakit hakikî bir münakaşa-i felsefiyye halini alacak. Halbuki bunu yapmaya zihinleri müsait değil. Onun için işi kestirmek ve bazı safdilleri aldatmak lazım. Bunun da en kısa yolu 'anlayamazsınız' deyip geçmektir."

Derginin on yedinci sayısında Mustafa Şekip [Tunc] tarafından Bergson'un *Le Rire* adlı eseri esas alınmak suretiyle kaleme alınan *Gülmek Nedir ve Kime Güllüyoruz?* adlı çalışmayı tanıtan Erişirgil'in,⁶⁶ sonraki iki sayıda ise Emile Boutroux'un ölümü münasebetiyle filozofun hayatını ve görüşlerini ana hatlarıyla ele alan bir yazısı yayımlanmıştır.⁶⁷ Erişirgil, Boutroux'yu "maddeyi ve hayatı, şuuru hep bir cinsten aynı kanuna tâbi' ve aynı usûlle kâbil-i izah gören materyalist ve pozitivist feylesoflara mu'âkis cereyan-i felsefinin en yüksek hâdimlerinden, bu itibarla felsefe ve ilim için yeni bir ufuk açmaya uğraşan büyük zekâlardan biri" olarak tanıtmaktadır. Ona göre Boutroux, hayatın mahiyetinde bilimsel kanunların ifade ettiğinin ötesinde bir yön bulduğunu açık bir şekilde göstermektedir; bu açıdan o, bilimin, hakkıktı tam anlamıyla kuşatmadığını ve "hayat-ı rûhiye ve icti-mâiyemizin de kavânîn-i ilmiyye içine sokulamayacağını" ortaya koymaktadır.

1921-1922 ders yılında Dârülfünûn'daki derslerinde Kant ve Kant sonrası Alman felsefesini ele alan Erişirgil'in Kant ilgisinin ilk somut ürünü, *Düşünce*'de yayınlanan "Kant'a Göre Felsefe-i Tarih: Terakki Nedir?" başlıklı yazısıdır.⁶⁸ Kant'a göre tarihin ilerleyişinin gayesinin fert veya ferdî tekâmül değil, insan türü, yani insanlık olduğunu belirten Erişirgil, insanlığın esasının da irade ve seçim olduğunu, insanın akıl ve iradeye sahip olmasıyla birlikte etrafına hâkim olmak için hareket ettiğini, bu arzunun ise toplumsal yaşamı ve onun gerekliliklerini (ziraat, mülkiyet, devlet, vazife vs.) doğurduğunu vurgulamaktadır. Tarihin gayesi insanlık olduğundan, tarihte ilerlemenin hedefinin de insanlığın gayesi olan hürriyete yaklaşmak olduğunu ifade eden Erişirgil, Kant açısından Amerika'nın bağımsızlığını kazanmasını ve Fransız İhtilali'ni, insanlığın yavaş yavaş

hürriyetini tabiattan ve her türlü baskıcı güçten kurtarmak için uğraşlığının bir göstergesi olarak değerlendirmektedir. Ancak insanlığın hürriyetini kazanmak için verdiği mücadelenin kimi zaman uzun sürmesi o dönemde yaşayan insanların mutsuzluk ve umutsuzluğa duçar olmalarına yol açsa da insanlığın gayesi ve hedefi dikkate alındığında bu mutsuzluk ve umutsuzluklara katlanmak gerekmektedir. Erişirgil, Kant'ın bu yaklaşımını ülkenin içinden geçmeye olduğu sıkıntılı günler için bir teselli kaynağı olarak görmektedir: "Bugün hürriyetlerinin istihlâsi için ayaklanmış akvâm, bilhassa bizim gibi senelerce istiklalini korumak için mücadeleye mecbur olmuş bir millet bu büyük dâhinin tarz-ı tefekküründe yüksek bir teselli menba bulmaz mı?"

Erişirgil'in 1922 yılında *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*'nda yayınlanan "Fichte ve Âlimlerin Vazifesi"⁶⁹ adlı yazısı, özellikle Cumhuriyet'in ilanından sonra kaleme aldığı yazılarla sıkça işlediği ideal bir gençlik yetiştirmeye, bu noktada aydınlarla düşen görevler, görev bilinci gibi konuların zeminini oluşturmalar açısından dikkat çekicidir. 18. asırın ilk yarısında eleştirel felsefe yoluyla eski dinî ve siyasi müesseselerin hükmü ve etkisinin kalmadığını işaret eden Erişirgil, bunun neticesinde Fransa'da eskiye ait her şeyi ortadan kaldırılmaya yönelik Büyük İhtilal gerçekleşken Almanya'da ise "aynı sebeple istinadını kaybetmiş olan vicdanları tatmin ve teskin edecek bir mebde-i felsefi ve ahlâkî bulabilmek üzere feyyâz bir hareket-i fikriyye[nin]", yani idealist felsefenin revaç bulmaya başladığını belirtmektedir. Bu akım içerisinde Fichte'nin konumunu vurgulayan Erişirgil, filozofun 1794'de âlimlerin/aydınların topluma karşı görevlerine dair beş konferans verdiği belirterek yazısında bu konferansların ana fikirlerini özetlemektedir. İnsan bireyi için toplum hayatının vazgeçilmez bir önemi haiz olduğunu ifade eden Fichte'ye göre âlimlerin birinci vazifesi insanın vazife ve ihtiyacına göre hayatın dayandığı temel esasları ve gayesini göstermektedir ki, bu felsefenin vazifesidir. İkinci olarak âlimler bu gaye ve ihtiyacın elde edilmesi için takip edilmesi gereken araçları insanlara öğretmeli ve son olarak bu araçları o toplumun tarihî şartlarını dikkate alarak belirlemektedir. Bunun yanı sıra toplum, bu görevlere sahip olan âlimlerden sadece bilgi değil aynı zamanda uygunlama ve ahlâk da isterler ve bu anlamda "bir zamanın âlimleri sadece o devrin ilim ve harsının değil, faziletinin de mümessili olmalıdır."

Dergâh'ta yayınlanan "Diyarbakır'da Ziya Gökalp Beyefendi'ye"⁷⁰ adlı yazısında Erişirgil, Gökalp'in "Felsefeye Doğru" başlıklı yazısı münasebetiyle onun makale yazım usulubuna ve talebeleri tarafından algılanış tarzına yönelik eleştiriler yoneltmektedir. Gökalp'e hitaben kaleme aldığı yazısında onun en büyük talihsizliğinin yanlış anlaşılmak olduğuna dikkat çeken Erişirgil, talebelerinin Gökalp'in sözlerini ve yazdıklarını birer nass olarak telakki ettiklerini belirtmektedir:

⁶⁶ Mehmet Emin, "Gülmek Nedir ve Kime Güllüyoruz?", *Dergâh*, II/17 (20 Kânûn-ı Sânî [1]337 [1921]), s. 72-73.

⁶⁷ Mehmet Emin, "Emil Boutroux ve Felsefesi-1", *Dergâh*, II/18 (5 Kânûn-ı Sânî [1]338 [1922]), s. 85-87; a.mlf., "Emil Boutroux ve Felsefesi-2", *Dergâh*, II/19 (20 Kânûn-ı Sânî [1]338 [1922]), s. 99-100.

⁶⁸ Mehmet Emin, "Kant'a Göre Felsefe-i Tarih: Terakki Nedir?", *Düşünce*, sy. 1-3 (30 Mart 1338 [1922]) s. 9-12.

⁶⁹ Mehmet Emin, "Fichte ve Âlimlerin Vazifesi", *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, II/2 (Mayıs 1338 [1922]), s. 81-92.

⁷⁰ Mehmet Emin, "Diyarbakır'da Ziya Gökalp Beyefendi'ye", *Dergâh*, II/33 (20 Ağustos [1]338 [1922]), s. 134-135.

"Çok defa bu nevi telâmîzinizle temas ettim. Herhangi bir mesele hakkında onlara meşhur bir müellifin fikrini söylemiş isem hemen ağzında yarıń bırakıltılar 'hayır olmaz bu mesele hakkında felsefenin hükm-i kat'ısi budur' dediler. Bu zavallılar da öyle zan hâsil olmuş ki, bir kimya, bir hikmet mevcut bulunduğu gibi bir ictimâyyât, bir felsefe de var, ötekiler gibi bunların da keşfiyatı mevcut ve zât-i âfları de o keşfiyatın netâyicini nakıl buyuruyorsunuz. Zihinlerini böyle kaptırmış olan bâçarelerde bir türlü felsefe değil, feylesoflar olduğunu, yani birtakım mesâlik-i felsefiyye, tabir-i âharla mükevvenât hakkında görüş tarzları bulduğunu anlatamadım." (s. 134)

Erişirgil, *Dergâh*'ın son sayısında "Bizde Feylesof Niye Yetişmedi?" başlıklı yazısıyla yer almaktadır.⁷¹ Öncelikle İslâm'ın, başlangıcından itibaren felsefi düşünmeyi teşvik etmesi, Erişirgil tarafından önemli bir tespit olarak ortaya koymaktadır. Çünkü ona göre dinler ilk çıktıkları devirlerde genellikle düşünmeyi ve sorgulamayı kısıtlayıcı bir tavır takınırken İslâm bunun tam tersi bir yol takip etmiştir. Kur'an'ın bu yönde cesaretlendirici tutumu yanında Erişirgil, İslâm'ın "en eski medenî milletler arasında inkişâf etmesi[nin]" ve antik felsefi eserlerin Arapçaya tercumesinin de "kuvvetli bir faaliyet-i zihniyye uyan[masına]" sebep olduğunu vurgulamaktadır. Bu olgunun arkasında ise o dönemdeki İslâm toplumunun muhtelif mezheplerin gelişimine müsaıt bir ortam oluşturmazı yatomaktadır. İslâmiyet'i kabullerinden sonra bu fikri ve felsefi ortama tüm hızlarıyla katılan Türkler arasında son dört asırdır belli başlı felsefi düşünceye tesadüf bile edilemediğinden yakınan Erişirgil şöyle demektedir:

"Hatta garibi, eski büyük mütefakkirlerin izini bile kaybettik. *Medreselerimiz -ki felsefe iştîgâlâtının yegâne mahalleridir- son zamanlarda şârih tarzında bile büyük sınımlar yetiştiremedi. Seleflerin fikirlerine hemen hiçbir sey ilave edemediler.* Kânât mesâilini ihâta kudreti bizde âdetâ sönü. Niçin vakityle nazariyat sahasında o kadar feyyâz olan Türk dehası birden bire akâmete uğradı?" (vurgular bana ait) (s. 86)

Bu soruya verilen ırk temelli cevapları yanlış bulan Erişirgil, doğru cevabı "tesâmuh (tolerance) kabiliyetini kaybetme[k]" olarak tespit etmektedir. Ona göre "medenî tesâmuh başkalarının fikirlerine karşı omuz silkip geçmek değil, onların kanaatlerini öğrenmek, o akidenin mensemini kendi fikrimizle olan münasebetini araştırmak ve kâbilse ikisi arasında müsterek noktalar bulmaktır." Dolayısıyla "bundan sonra memlekette feylesoflar yetişmesini istiyorsak bir taraftan yalnız amele yarayacak miktarda değil, en yüksek ilim faraziyelerinin yayılmasına intizâr etmeli, diğer cihetten bütün kanaatler, fikirlere karşı 'tesâmuh' kabiliyetini artırmalıyız. Bu meziyet-i ictimâyye vücuda gelince her nevi faaliyet-i zihniyye de süratle inkişâf eder."

Erişirgil'in felsefe anlayışı ve dönemindeki felsefi çalışmalarına dair değerlendirmelerini tespit açısından önemli bir kaynak, *Dârûlfünûn Edebiyat Fakültesi*

Mecmuası'nda yayınlanan "İki Eser-i Felsefi Münasebetiyle" adlı yazısıdır.⁷² Erişirgil, yazda, Hamdi Efendi'nin Paul Janet ve G. Seailles'dan *Metâlib ve Mezâhib* (İstanbul 1339 [1923]) adıyla tercüme ettiği eserle Mustafa Şekip'in *Bergson ve Kudret-i Hayâtiyyeye Dair Birkaç Konferans* (İstanbul 1339 [1923]) isimli kitabını tanıtarak değerlendirmektedir. Erişirgil'e göre "bu iki eser, Meşruiyet'ten beri intiâr eden felsefe kitapları içinde en kıymetilerindendir. İlk olarak Hamdi Efendi'nin tercümesini ele alan Erişirgil, öncelikle "Hamdi Efendi'nin Janet ve Seailles'in kitabına verdiği krymet ve faydaya hiç iştirak etmiyorum" tespitini okuyucuya paylaşılmaktadır. Çünkü kitabı telif tarzı, ona göre, feylesofların ekollerini tam olarak anlamaya engel bir özelliği haizdir ve bu sebeple "mübtedîlere büyük bir faydası dokunmaz." Hatta bu yolla felsefe meselelerini incelemek isteyen okuyucuların felsefi ekollerî yanlış anlamaları ve birbirine karıştırmaları oldukça muhtemeldir:

"Çünkü her bahsi okuyan kâri", feylesofun kabul ettiği mebde'e, asıl nokta-i nazara vâkıf olmaksızın o mesele hakkındaki fer'i fikirlerini öğrenir. Binâenaleyh meslek-i felsefiye nûfûz etmez, o meslegenin parçalarına vâkıf olabilir. Felsefe mesâilini böyle ta'lîm etmek, bu tarzda anlatmak çok muzîrdır. Çünkü bir meslek-i felsefinin ehemmiyeti ve kıymeti, onun bir küll teşkil etmesinde, yani feylesofun bütün fikirlerini kabul ettiği bir mebde'e, bir görüşe ircâ' veya ondan istintâc eylesmesinde, ta'bîr câizse her mezhebin muazzam bir mimarı bulunmasındadır." (s. 160)

Bazı kavramların tercümesi konusunda Hamdi Efendi'yi eleştiren Erişirgil, kitabı ancak "bir nevi felsefe kâmûsu" olarak kıymeti haiz olduğunu belirtmekte, kitabı esas değerinin Hamdi Bey tarafından kaleme alınan dîbâce ile mukaddime olduğuna dikkat çekmektedir: "O mukaddime yalnız başına intiâr etseydi yine hâiz olduğu ehemmiyeti hiç kaybetmezdi. Çünkü baştan başa okuyunca felsefi mesâili kavrayan bir zekânın tesiri altında bulunduğunuzu hemen fark ediyorsunuz." Bu iltifatkâr ifadelerine rağmen Erişirgil, peşinen, Hamdi Bey'in mukaddimedeki görüşlerine, özellikle de felsefe ile din arasındaki ilişkiye dair fikirlerine katılmadığını ifade etmektedir. Hamdi Bey'in "(...) felsefe-i din dahi vaz'-i din demek değildir" cümlesini doğru bulan Erişirgil, filozofun, halkın dinî inançlarının oluşumu ve kıymetine dair araştırmasını, "mebhas-i ulûhiyyet [ve] mebhas-i nübûvvet"e dair bölümler çerçevesinde gerçekleştirmesini ise eleştirir. "Çünkü öteden beri mebhas-i ulûhiyyet 'Allah'ı bir 'sey' gibi tanımıy়, bilmeyi istihdâf eder. Bu vadiye sürükleneince her feylesofun hiçbir zaman diğerini ikna edemecek üzere bir 'Allah' numunesi ortaya koymasına sebep olur. Bu numune ise ekseriya 'din'in telakki ettiği 'Allah'ın hududu hâricindedir." Erişirgil, bu doğrudan, dinin bir bilim gibi değerlendirilmesine karşıdır. Felsefi bir yaklaşımla dinî inançların ispatlanmış bir hale sokulamayacağını düşünen Erişirgil'e göre inançların varlık sebebi, "ispat edilmesinde değil, ruhumuza kuvvet ve emniyet vermesinde, faaliyetimizi artırmasındadır." Yoksa "Allah'ın muhâl-i aklîye taalluk et-

⁷¹ Mehmet Emin, "Bizde Feylesof Niye Yetişmedi?", *Dergâh*, II/42 (5 Kânûn-i Sânî [1]339 [1923]), s. 86-87.

⁷² Mehmet Emin, "İki Eser-i Felsefi Münasebetiyle", *Dârûlfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, III/2-3 (Ağustos-Teşrin-i Evvel [1]339 [1923]), s. 159-174.

mediğini göstermek için Hamdi Efendi'nin kabul ettiği gibi felsefe-i ilâhiyye yapmaya lüzum yoktur. Ulûm-ı müsbete hârcinde bir saha bundugunu irâe, mak-sada kâfidir. Bunu ilim ve din, ilim ve iman arasındaki münasebeti araştırmak, her ikisinin hududunu, istinad eyledikleri ruhî kuvveti tanımakla yapabiliriz." Bu çerçevede Erişirgil, bazı yeniçağ filozoflarının ulûhiyete dair görüşlerinden hareketle dinî güçlendirmek isteyen ve bir tür "yeni ilm-i kelâm" ortaya koyma çabasında olan "bazi ulemâ-yi din" in de yanlış yolda olduğunu ileri sürmektedir. Hamdi Bey'in mukaddimesinde de benzer bir yaklaşımın izlerini gören Erişirgil'e göre "ulemâ-yi dinimiz bir taraftan âsâr-ı eslâfi bugünkü usulle tetkik edip meydana koymayı vazife ittihaz etmeliler, diğer taraftan bir nevi 'ilm-i kelâm' değil, son zamanlarda anlaşılan manada dinin istinad ettiği hissî ve ictimâî faydayı göstermelidirler. Bu sûretle din ihtiyacı tebârûz eder."

Erişirgil'in Mustafa Şekip'in eseriyle ilgili değerlendirmeleri de daha ziyade kitabın başındaki Bergson felsefesini ana hatlarıyla ele alan girişi konu edinmektedir. Erişirgil'in temel eleştirisi, Şekip Bey'in sözkonusu girişte Bergson'u etkileyen felsefi ortamı ve geleneği tam olarak ortaya koyamaması şeklindedir. Ona göre Şekip Bey'in Bergson'a olan aşırı bağlılığı onun "felsefesini meydana getiren avâmilde ısrar edememesine, sadice zamanında hâkim olan fîr-i felsefîlerden nasıl ayrıldığını işaret etmekle iktifâ eylemesine sebep olmuştur." Mustafa Şekip bu açıdan Bergson'un felsefesine zemin hazırlayan felsefi cereyanları gösterememiş ve aralarındaki ilişkileri izah edememiştir. Erişirgil'e göre Bergson'u etkileyen iki felsefi akım vardır: Romantizm ve "nef'iyye (utilitarisme)" felsefesinin mâba'dettâbi'î sahadaki yeni bir şekli olan pragmatizm. Romantizm ve pragmatizmin Bergson'un şahsında yeni bir tarzda bir araya geldiğini vurgulayan Erişirgil, Bergson'un pragmatizmini William James'inkinden ayıran en önemli hususun ondaki romantizm meyli olduğunu belirtmekte ve Bergson'un romantizmle olan ilişkisinde en önemli isim olan Ravaïsson'un Bergson üzerindeki etkisini ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır. Şekip Bey'in *durée* kelimesini *sayrûre* olarak tercümesini de eleştiren Erişirgil, kavramın doğru tercümesinin *müddet* olması gerekligine işaret ederek "artık tabirât-ı felsefiyyeyi tespit zamanı gelmiştir" diyerek bu görevin "ancak Dârülfünûn'dan beklenen[eceğini]" ifade etmektedir.

Dergâh'ın yayın hayatına veda etmesinin ardından Erişirgil'in makalelerini yayınladığı başlıca iki dergiden bahsedilebilir: *Millî Mecmua* ve *Mihrab*. Mustafa Şekip'in de yazar kadrosunda yer aldığı *Millî Mecmua*'nın⁷³ 56. sayısına kadar muhtelif sayılarda Erişirgil'in kaleme aldığı yazılar incelendiğinde, bunların *Dergâh*'taki yazılarında olduğu kadar yoğun bir Bergsoncu özellik taşımadığı söylenilen bilir. *Millî Mecmua*'nın yayılanış hedefleri doğrultusunda Erişirgil'in yazılarının

⁷³ Cumhuriyet'in ilanından iki gün sonra 1 Teşrin-i Sânî 1339 [1923]'te sahibi ve mesul müdürü Mehmet Mesih [Akyiğit] tarafından çıkarılmaya başlamış ve Eylül 1933'e kadar toplam 114 sayı yayılmıştır. *Millî Mecmua* hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nuran Özlu, "Millî Mecmua", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)*, sy. 7 (2006), s. 545-561. Derginin 15 Teşrin-i Sânî 1340 [1925] tarihli 25. sayısının kapağında ve 405. sayfasında "Mecmuamızın daimî tahrîr heyeti" notuya Mehmet Emin [Erişirgil] ve Mustafa Şekip [Tunc]'un da yer aldığı dokuz kişinin toplu fotoğrafına yer verilmiştir.

da daha ziyade yeni kurulan Cumhuriyet'e fikrî alanda yol gösterme ve idealist bir genç nesil yetiştirmeye yönelik olduğu görülmektedir. Derginin ilk sayısındaki "Felsefe Adamı" başlıklı yazısında Erişirgil,⁷⁴ felsefe tahsiline başlayan gençlerin "felsefe adamı" olarak nitelendiği ideal tipin sahip olduğu özellikleri ve kabiliyetleri iyi bilmeleri gerektiğini, aksi takdirde eğitimleri sonunda verimli neticeler alamayacaklarını belirtmektedir. Her şeyden önce felsefe, az çalışıp az düşünerek kısa sürede mesafe alınacak ve kesin sonuçlara ulaşabilecek bir alan değildir: "Felsefi meşâili, felsefi ilimleri [ictimâiyât, ruhiyyât, terbiye...] öğrenmeye başlayan her genç bilmelidir ki, her gün bir miktar daha sualler karşısında kalacak, felsefe dersleri ekseriya hallini beklediği meseleleri öğretmekten ziyade onları daha vâzih, daha etraflı olarak ortaya koyacaktır." Felsefenin şahsî karakterine dikkat çeken Erişirgil, geçmiş veya günümüzdeki filozofların ortaya koymuğu felsefi sistemler üzerinde düşünmenin önemini vurgulayarak, felsefeyle uğraşan kimsenin bir nesne değil, bir özne olarak tespit ettiği problemler çerçevesinde bu sistemleri mukayese ederek muhtemel neticelere ulaşması gerektiğini ifade etmektedir:

"Bu kabiliyetin iktisâbi için bir kere amelden ziyade düşünmeye müsait bir seciye, sonra şüpheye mütehammil bir mizâc sahibi olmak iktizâ eder. Münhasırın ameli düşünün, her fiilini hayat-ı ictimâyyede bir mevkî temini için yapan adamlar için felsefi düşünüşe imkân yoktur. Felsefe adamı, vekâyî' ve hâdisâta ne kadar bakmak kudretini haizse o kadar da düşünüşünde felsefi mesâili hall için geçirdiği vakitlerde hasbî olmaya mecburdur. Felsefede, sanatta müşâhedorlar hasbî olmadıkça semere veremez." (s. 3-4)

Erişirgil, derginin ikinci sayısındaki "İki Tarz-ı Rü'yet, İki Tarz-ı Tefekkûr" başlıklı yazısında bu konuyu incelemeye devam etmektedir.⁷⁵ Felsefi meseleler üzerinde düşünmek neye yarar? sorusunun cevabını arayan Erişirgil, her şeyden önce kendisinin "felsefi düşünüşün en çok zevkine mecbûl" olduğunu belirtmektedir. Duyularımız aracılıyla aldığımız intiba ve hayaller eşyayı tanıtmamıza ve güzelliği bize tanıtmaya aracılık ettiği gibi düşünümde iki gayeye hizmet etmektedir: Eşya üzerindeki düşüncemiz çoğunlukla onların ne durumda bulunduğu, mevcut özelliklerinin sebebinin ne olduğunu anlamaya ilişkilidir ve bunun sonucunda elde ettigimiz bilgi eşyanın gelecekteki durumunu tahmin etmemize yardımıcı olur. Erişirgil bu bilginin sıradan haline akl-ı selim, en mükemmel şekilde de müspet ilim adını vermektedir. Ancak düşünmenin daha yüksek bir tarzı bulunmaktadır ki, doğrudan doğruya eşyanın tikel özellikleri öğretmeyi hedeflemeyip biz bu tür düşünmeye eşyanın genel yapısını ve ilişkilerini anlamaya çalışırız. Kendisinden öncelikli bir fayda elde edilmeyen bu tür düşünceyle uğraşmaktaki tek hedefimiz kendi kendimizi tatmindir ve felsefi düşünce de bundan ibarettir:

"Büyük bir feylesofun eserlerini okuyunuz, bir müşâhede azameti karşısında kalırınız. Feylesofla düşünmeye başlayınız, muhît-i hâricinizi unutacak derecede bir zevk sizî istila eder. Emin olabilirsiniz ki, feylesof da düşünürken aynı zevkin sürüru için-

⁷⁴ Mehmet Emin, "Felsefe Adamı", *Millî Mecmua*, sy. 1 (1 Teşrin-i Sânî 1339 [1923]), s. 3-4.

⁷⁵ Mehmet Emin, "İki Tarz-ı Rü'yet, İki Tarz-ı Tefekkûr", sy. 2 (15 Teşrin-i Sânî 1339 [1923]), s. 21-23.

de idi. Eserleriyle size sirayet eden lezzât, feylesofun heyecanıdır. Bu heyecan hayatı bir kuvvettir, başı başına bir kudrettir. Müteffekir insanlar o kudrete, o heyecana muhtaç oldukları içindir ki, felsefi eserler lâ-yemüttür. Hiç eskimez, okudukça, derinleşikçe feylesof ile hemhal oldukça zevk alırsınız.” (s. 22-23)

Erişirgil'in *Milli Mecmua*'yla eş zamanlı olarak yazıları yazdığı bir başka dergi de *Mihrab*'dır. 15 Teşrin-i Sânî 1339 [1923]'te çalışmaya başlayan *Mihrab*, Hilmi Ziya'nın İstanbul'dan ayrılması sebebiyle yayın hayatından çekildiği 1 Nisan 1341 [1925]'e kadar toplam yirmi sekiz sayı çıkmıştır. Hilmi Ziya'nın “Gökalp'in teşvik ettiği *İslam Dergisi*'ne benziyordu, yani modern bir Türk-Müslüman dergisiydi” şeklinde nitelendiği *Mihrab*'da Erişirgil'in kaleme aldığı ⁷⁶ yazıların pek çoğu, “musâhaba” üst başlığıyla ilk yazı olarak yayınlanmıştır. Her ne kadar Hilmi Ziya, *Dergâh*'ta zaman içinde bir tarafta Mustafa Şekip ve İsmayıllı Hakkı'nın savunduğu Bergsonizm ile diğer tarafta Mehmet Emin'in benimsediği pragmatizm şeklinde iki ayrı eğilimin ortaya çıktığını ve bu farklılaşmanın *Mihrab*'da daha belirgin bir hal aldığı söylese de⁷⁷ *Mihrab*'la ilgili değerlendirmenin *Milli Mecmua* için de geçerli olduğu, hatta Erişirgil'in yukarıda ele aldığımız yazılarından hareketle *Milli Mecmua*'nın *Mihrab*'ı bu konuda öncelediği ileri sürülebilir.

Erişirgil'in *Mihrab*'ın ilk sayısında çıkan yazısı “Hazımsızlık Devri” başlığını taşıymaktadır.⁷⁸ Erişirgil bu yazısında, en azından yaklaşık bir asırdır Batı'nın bilimsel ve felsefi eserleriyle karşı karşıya kalmamıza rağmen niçin bizde hakikî anlamda âlimler yetişmediği sorusunun cevabını aramaktadır. Bu durumu ekonomik sebepler gibi birtakım hâricî etkenlere bağlamak mümkünse de Erişirgil, asıl sebebin bâtinî ve manevî olduğu görüşündedir: Biz Batılı eserlerin neticelerini öğrenmekle yetinmeyiz ve böyle olduğu için de âlimin o neticeleri bilen kimse olduğunu zannediyoruz. Halbuki bir ilmin dayandığı ilkelerin kaynağı hakkında bir felsefi kanaate sahip olmadıkça, o ilmin tarihini ve yöntemini bilmedikçe âlim olmanın da imkânı bulunmamaktadır. Erişirgil'e göre geçmişimize ait ilmî mirası yeteri derecede araştırmamızın arkasında da ilim hakkında yanlış telakkilere sahip oluşumuz yatmaktadır:

“Biz ilmin usûlune vakıf olmaktan ziyade netâyice ehemmiyet verdigimiz ve o neticeleri ‘akide’ gibi bildiğimiz için mazideki eserlerin hakikî kıymetini takdir edemiyoruz. Onlara hangi cihetten ehemmiyet atfeylemek lazım geleceğini bilemiyoruz. Zannediyoruz ki mazimize ait olan bu eserlerin kıymeti münhasıran fikirlerin bugünkü telakkije muvâfik olup olmamasıyla ölçülür. Halbuki o kanaatler bir zaman müessir olmuştu, bugünkü hayatımıza, tahassüsâtimizi vücuda getirmişlerdir. O maziyi öğrenmek bugünkü halimizi anlamak için lazımdır. Şarkın maziden müdevver âsâr-ı felsefiyyesinde, bazılarına göre öyle gizli hazineler var ki bizi Garb eserlerinden istığnâ ettirebilirler. Bazı zevâta göre ise Şark felsefesinden bugün için istifade edilebilecek hiçbir şey yoktur. Bu

⁷⁶ *Mihrab* ile ilgili ayrıntılı bilgi ve derginin açıklamalı dizini için bkz. Ayşe Ercan, *Mihrab Mecmuası ve Türk Basın Tarihindeki Yeri ve Önemi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 1990.

⁷⁷ Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 376.

⁷⁸ Mehmet Emin, “Hazımsızlık Devri”, *Mihrab*, sy. 1 (15 Teşrin-i Sânî 1339 [1923]), s. 11-16.

iki mütalaa da doğru değildir. Şark felsefesini münhasıran eski bir mazının düşünüşü olmak, bu tarz-ı tefekkürün bugünkü hayatımıza müessir olan cihetlerini bulmak için mütalaa etmeliyiz. Bu eserlerin kıymeti de bu tesirlerdedir. Yoksa bugünkü hakâyiğa tetâbük edip etmemesinde değildir. Ancak o âsâra böyle kıymet vermek bu esas dâiresinde ve bilhassa o eserleri tetkik eleyebilmek için bugünkü ilim usullerini bilmek ve felsefi düşünüşe, felsefi görüşe sahip olmak lazımdır.” (s. 15)

Netice olarak Erişirgil, bizde âlim yetişmemesinin ve ilim adı altında yanlış anlayışların yayılabilmesinin iç sebebini bugünkü ilmi kavrayabilecek bir zihni kabiliyet elde edemememizde görmekte, bundan kurtuluşun da ilmi hazmetmeye sağlayacak olan felsefe eğitiminde bulmaktadır.

Mustafa Şekip'in *Bergson ve Kudret-i Hayâtiyyeye Dair Birkaç Konferans*'ını, Hamdi Efendi'nin *Metâlib ve Mezâhib* adlı tercümesiyle birlikte daha önce *Dârulfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*'nda değerlendirilen Erişirgil, *Mihrab*'ın üçüncü sayısında yayımlanan “Felsefe Neşriyatında Bir Terakkî Hatvesi” başlıklı makaleinde Mustafa Şekip'in eserine dair kanaatlerini tekrar okuyucularla paylaşmaktadır.⁷⁹ *Dârulfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*'nda çıkan yazıyla benzerlikler taşısa da bu yazida Erişirgil, kendi felsefi serüveni açısından Bergson'un sahip olduğu yere dair kıymetli bilgiler vermektedir. Mustafa Şekip'in esere yazdığı girişte Bergson felsefesini benimseyişinin sebeplerine dair sözlerini aktaran Erişirgil, kendisinin de Birinci Dünya Savaşı sırasında yayılan düşünceler arasında teselli kaynağını William James'te ve sonra da Bergson'da bulduğunu belirtmektedir. Bir dönem psikolojik ve toplumsal olanlar da dâhil olmak üzere tüm olay ve olguları pozitivisit ve mekanik bir tarzda açıklama çabasının oldukça revaç bulduğuna dikkat çeken Erişirgil, kendisinin bu açıklama tarzından sıkıldığını ve azap içinde kaldığını ifade etmektedir:

“William James'in *Dinî Tecrübeler* ismindeki eseri o zaman benim için bir menba⁻¹ teselli oldu. Bu büyük Amerikalı feylesofun işşâdâti Bergson'u ciddi sûrette meşgul etti. Ben de sevdim. Bugünkü gençler belki bizim hissettiğimiz bu azabı duymazlar. Fakat yakın bir mazide memlekette yayılan kanaatler mukayese edilince Bergson felsefesinin bizim için ehemmiyeti artar.” (s. 66)⁸⁰

Erişirgil'e göre tüm on dokuzuncu yüzyıl felsefesinin temelini, zekanın hükümlünü kırmak ve darlaştırmak oluşturmaktadır. Bunun temellerinin Rousseau

⁷⁹ Mehmet Emin, “Felsefe Neşriyatında Bir Terakkî Hatvesi”, *Mihrab*, sy. 3 (15 Kânûn-i Evvel 1339 [1923]), s. 65-67. *Dârulfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*'nda çıkan yazı daha erken tarihliye de (Ağustos-Tesrin-i Evvel [1]339 [1923]), *Mihrab*'daki yazının ilk paragrafindaki “Hamdi Efendi'nin kitabı hakkında mütalaaşını diğer bir makalede söyleyeceğim. Şimdi kârlilerle beraber Şekip Bey'in eserinde tevakkuf eylemek istiyorum” ifadesi, *Mihrab*'daki yazının daha önce çıktıgı ve *Dârulfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*'nın, üzerinde yazılı tarihten sonra yayınladığını göstermektedir.

⁸⁰ Ülken, Erişirgil'in dine karşı menfi bir tavra sahip olduğunu belirterek ya William James'in sistemi bütîn halinde kabul etmediğini, ya da onun en önemsi eserlerinden olan *La Volonté de Croire*'ı ile *Les Variétés de l'Expérience Religieuse*'nı bilmediğini ileri süre de (*Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 433) Erişirgil'in yukarıdaki ifadeleri, bu yargının en azından James'in ikinci eseri sözkonusu olduğunda doğru olmadığını göstermektedir.

tarafından atıldığına ve on dokuzuncu yüzyılda romantizm akımıyla mekanik yaklaşımıma karşı bu isyanın zirveye ulaşmasına değinen Erişirgil, Bergson'un dehasını da ruhî hayatın gelişim şeklini göstermesinde bulmaktadır. Ona göre James'in "cehd (effort)" ve Bergson'un "hamle" kavramları ruhî hayatın tanınmasında yeni ufuklar açmıştır. Bergson'un böylesine kapsamlı ve derin etkisine rağmen Erişirgil, kendi yaklaşımını James'inkine daha yakın hissetmektedir:

"İtiraf edeyim ki benim tefekküratım William James'in durduğu noktada kaldı, yani bir nevi 'mutlak'ı bildirecek hads (intuition)ın başı başına bir menba'-ı marifet olabileceğine kâni olmadım. Fakat âlemi yalnız maddî ve mikanik gören felsefe sistemlerine karşı en derin darbeyi indirerek 'pluralizm' davasını dâhiyane izah eden ruhun hürriyetine yer bırakın bu büyük Fransız feylesofu tahayyülerdeki kudretiyle hiç şüphe yok ki âlemi dar bir sûrette görmenin ebediyen öünü almış olsa gerektir." (s. 67)

Mustafa Şekip'in William James'ten yaptığı *Terbiye Musahabeleri* adlı çeviriye *Mihrab'*ın on dördüncü sayısında tanıtan Erişirgil,⁸¹ James derecesinde akıcı bir üslup ile hikâyet ve hayat alanına insanı yaklaştıran pek az düşünür olduğunu belirtmektedir. Ona göre son asırların ilmi tecrübeeye dayanmaktadır ve insan bilgisinin yegâne kaynağı tecrübebedir. Ancak tecrübeberin oldukça dar anlamda kullanılması sebebiyle bu tecrübenin her şeyi açıklayamadığı görülmüşdür. James de ilim yapacağınız diye faaliyet-i ruhiyyeyi parçalayan yaklaşımalar karşısında tecrübeeye tam ve geniş bir anlam vermiş, kendi tabirince "epirizim radikal" yolunu açmıştır.

Erişirgil'in *Mihrab'*ın on beşinci-on altıncı sayılarında yayınlanan "Hakikaten Felsefe Züğürdüyü"⁸² başlıklı yazısı ise *Millî Mecmua* ve *Mihrab'*ın önceki sayılarında felsefeye yönelik olumsuz tavrı eleştirdiği yazılarının bir devamı niteligidir. *Akşam* gazetesinde Fazıl Ahmet Bey'in kaleme aldığı "Pek Felsefe Züğürdüyü" adlı yazının hareket eden Erişirgil'e göre, iktisat, sanat, müsbat ilim gibi alanlarda zügürt olsak da hepsinden daha acısının "münevver tabakada hiçbir terbiye-i felsefiye olmamasıdır." Felsefenin ne işe yaradığı, ne öğrettiği gibi soruların sıkılıkla sorulduğuna değinen Erişirgil, felsefeyi işlevinin "dimağı yoğun[mak], ona hususî bir terbiye, bir görüş bahş et[mek]" olduğunu belirtmektedir. Orta öğretimde görev yapan öğretmenlere felsefi bir terbiye verilmemesinden şikayet eden Erişirgil, gençlerin yüksek felsefi meseleleri düşünme cesareti ve ihtiyacı duymamasından yakınlamaktadır:

"Eskiden hiç olmazsa 'Allah' meselesi, din meselesi bütün kalplerimizi yakan bir uküde halinde idi. Onun üzerinde ateşli ateşli, içün içün düşünürük. Kendi kendimize kudret-i mutlaka nedir, var mıdır? sualını sorardık; bu ateş bizde felsefe meraklı uyandırdı. İlk defa Dante'nin *Ateizm'*ini okuduğum zaman ne mütezâdd hisler karşısında kalmıştim. Merakla her Cuma Ayasofya Camii'ne gider, merhum Manastırı İsmail Hakkı Efendi'nin vaazlarında bulunur, içün içün vicdanımı kemiren bu 'kudret-i mutla-

⁸¹ Mehmet Emin, "Tahlil ve Tenkit", *Mihrab*, sy. 14 (15 Mayıs 1340 [1924]), s. 217-218.

⁸² Mehmet Emin, "Hakikaten Felsefe Züğürdüyü", sy. 15-16 (1 Temmuz 1340 [1924]), s. 465-467.

ka' meselesi hakkında bir neticeye varmak isterdim. Bu endişe, hatta münhasıran bu endişe bana mücerred felsefe meseleleriyle iştigal aşkımlı verdi." (s. 466)

Erişirgil, "en hasbî tefekkür" olarak nitelendiği felsefenin özellikle liselerde ciddi bir şekilde öğretilemesini önermektedir. Ancak ona göre liselerde verilecek felsefe eğitimi, "Gençlik nedir? İnsanlık nedir? Müsbat ulûm nedir? İnsanlar şu veya bu mefkûre arkasında niçin koşuyorlar? Beşeriyyet neyi istiyor? Nereye doğru gidiyor?" türünden sorular üzerinde düşündürmek şeklinde olmalıdır.

1924-1925 yıllarında Erişirgil'in katkıda bulunduğu dergilerden biri de *Anadolu Mecmuası*'dır. Mükrimin Halil'in öncülüğünde yayınlanan ve Hilmi Ziya'nın da aralarında olduğu Mülkiye kökenli gençlerin katkıda bulunduğu dergide⁸³ Erişirgil'in dört yazısı bulunmaktadır. Bunlar içinde onun özellikle "Fichte ve Mücadeleleri-1" başlıklı yazısı dikkat çekicidir.⁸⁴ Daha önce Fichte'ye göre âlimlerin vazifelerini müstakil bir yazida ele alan Erişirgil, bu yazısında ise Fichte'nin Jena Üniversitesi'nde görevde başlama serüveni ve buradaki gençlere bir ideal aşılamaya hedefiyle bilhassa talebe cemiyetleriyle olan mücadalelesini incelemektedir. Erişirgil'in Fichte'nin mücadalelesini incelemesinin ardından, ülkedeki aydınlarla, Cumhuriyet'in kuruluş felsefesi doğrultusunda yeni nesilleri nasıl yetiştirecekleri ve bu süreçte karşılaşabilecekleri zorluklar ve engellerle nasıl baş edebileceklerini gösterme arzusu yatkınlıktır. Hatta o, Fichte'nin yaşadığı dönem, genç Cumhuriyet için bir örnek olarak göstermektedir:

"(...) on sekizinci asırın nîsf-i ahîrinden on dokuzuncu asır nîsfina kadar Almanya'daki edebî ve felsefi hareketteki şiddet hakikaten emsalsizdir. Yalnız Jena Dârûlfünûnu etrafında toplanan mütefekkirlerin yirmi sene içinde ortaya koydukları âsârdaki kudreti mesela romantizm cereyanındaki şiddeti son asırda hemen hiçbir yerde görmek kabîl değildir. (...) Arzu ediyorum ki, bütün Türk gençleri çok dikkatle on dokuzuncu asır ibtidâlarında mesela Jena Dârûlfünûnu etrafındaki fikrî hareketi tetebe' etsinler. Bu tetkik kısa bir zamanda Almanya'nın niçin ilmen, fikren yükseldiğini bize gösterir. Türkiye ilmen yükselmek için böyle kuvvetli bir harekete, ilim ve felsefe yolunda o kadar idealist bir cereyana muhtaçtır." (s. 164-165)

1924 yılının sonları, Türkçede Kant ve felsefesi üzerine kaleme alınmış ilk müstakil çalışma özelliğini taşıyan Erişirgil'in *Kant ve Felsefesi* adlı eserinin de yayınlanıldığı bir dönemdir.⁸⁵ Erişirgil, bu çalışmasının kısmen 1337-1338 [1920-

⁸³ *Anadolu Mecmuası* hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 477-479.

⁸⁴ Mehmet Emin, "Fichte ve Mücadeleleri 1", *Anadolu Mecmuası*, sy. 5 (1 Ağustos 1340 [1924]), s. 164-168.

⁸⁵ Kitabın iç kapağında 1339 [1923] tarihi yeralsa da gerek kitabı hakkında çıkan değerlendirmeler, gerekse kitabı dair tanıtıcı ilanlar bu tarihin doğru olmadığını göstermektedir. Erişirgil'in de yazıldığı *Millî Mecmua*'nın 1 Şubat 1341 [1925] tarihli 30. sayısında kitabı dair iki haber bulunmaktadır. Derginin son sayfasında kitabı yayınladığı belirtilerek, Erişirgil'in "Niçin Kant'ı Tercih Ettim?" başlıklı önsözü aynen iktibas edilmekte, arka iç kapataktaki ilan köşesinde de kitabı yayın haberine yer verilmektedir. Her iki haberde de kitabı yayınlanmış tarihine dair herhangi bir bilgi bulunmasa da aynı derginin bir sonraki sayısında (15 Şubat 1341 [1925]) Mustafa Şekip'in kaleme aldığı değerlendirme yazısının "Geçen iki haftanın fikriyat âlemimizdeki en mühim hâdisesi

1921] ders yılında Dârülfünûn'da verdiği derslerin bir ürünü olduğunu belirtmektedir.⁸⁶ Türkiye'de felsefi ekollere dair pek eser kaleme alınmadığı için bu alanda yapılacak her çalışmanın faydalı olacağuna işaret eden Erişirgil, kendisinin Kant'ı araştırma konusu olarak seçişini şöyle açıklamaktadır:

"On dokuzuncu asır felsefesi ise bence iki büyük dâhinin eseriyle başlar: Rousseau ve Kant. On sekizinci asırda yetişen bu iki büyük adam on dokuzuncu asırdaki felsefi cereyanın bütün temâyülâtını sezmiş, esaslarını kurmuştur. Denilebilir ki, felsefi efkâr itibarıyle geçen asır bir taraftan Rousseau'nun *Emil'i*, diğer cihetten Kant'ın *Akl-i Mahzîn İntikâdi* açılmıştır. Şu halde muâsır felsefe mesleklerini tetkik etmek isteyenler bilhassa bu iki feylesofun eserlerinden başlamalıdır. Onun içindir ki, felsefe tarihine dair neşriyatta bulunmayı düşündüğüm zaman evvel emirde bu iki feylesoftan birini yazmak zaruretini duydum. Hangisini evvel yazmaliydım? Ben Kant'ı intihâb ettim." (önsözün birinci sayfası)

Erişirgil, Kant'ın zihni terbiyemiz konusunda pek çok eserden daha fazla etkili olacağı, hatta "takılıp kaldığımız" bazı meseleleri açılığa kavuşturabileceğinin düşüncesindedir. Bu meselelerin başında ise tecrübeının ötesindeki konuları delillendirmekle uğraşmak gelmektedir. Kant bu yönde çabaların ne kadar beyhude çabalar olduğunu ve sonuksuz kaldığını ortaya koymuştur: "Bu eser yalnız bu hususta bizi irşâd etse muharriri için kâfidir."

Kitabın girişinde Kant felsefesinin önemi ve ana yönelimini inceleyen Erişirgil, Kant'ın felsefesinin sonraki yüzyıllar üzerinde bu derece etkili olabilmesinin arkasında yatan sebepler konusunda farklı görüşlerin olduğunu' belirterek Kant'ın etkisinin ve önemini onun yönteminde aranması gereğine dikkat çekmektedir:

"Kant eski meslek-i felsefiyyeyi tevlid eden kuvveti ve ihtiyacı yine onların mensezi olan zihin ve akıl ile tetkik ederek bir taraftan o büyük sistem sahiplerinin aldandıklarını noktayı bulmayı ve ondan tevakkî etmeye istihdâf eylemiş, diğer cihetten o âsârı tevlid eden kuvvetin, yani müdrike ve aklın hudûdu ne olabileceğini, ne şerâitle mâvaka'a mutâbık bulunacağını araştırmıştır. Bu sûretle doğmatiklerin, eski mesâlik-i felsefiyyenin çıkardıkları netâyici yalnız nefy ve inkâr ile, yahut onların fikirlerindeki tenâkuzu irâe eylemekte müsbet bir iş yapamayacağını, tarîk-i intikâd ile maziden

muhterem refikim Mehmet Emin Bey'in *Kant ve Felsefesi*'ne dair neşrettiği mühim monografidir" şeklindeki ilk cümlesi, kitabı 1924'ün sonu 1925'in başında yayınladığını göstermektedir. Bunu yanısıra Reşad Şemseddin'in *Anadolu Mecmuası*'nda (sy. 9-10-11, Kânûn-ı Evvel, Kânûn-ı Sânî, Şubat 1341 [1925], s. 346-351), Mehmet İzzet'in *Millî Mecmuâ*'da (sy. 40, 1 Temmuz 1341 [1925], s. 655-657) kitaba dair kaleme aldıkları değerlendirmeler de sözkonusu dergilerin 1925 tarihli sayılarda yayınlanmıştır. Kitabın "Niçin Kant'ı Tercih Ettim?" başlıklı önsözünde Erişirgil de "Bu kitap feylesofun tevellüdünün iki yüzüncü sene-i devriyesinde intiâş ediyor" demektedir ki, Kant'ın 1724 yılında doğduğu dikkate alındığında kitabı 1924'te yayınlandığı anlaşılmaktadır. Kitabın iç kapağındaki tarihi doğru kabul etmemiz halinde baskı sürecinin uzun sürdüğü ve kitabı ancak 1924 sonu 1925 başında satışa çıktıığı düşünülebilir.

⁸⁶ Mehmet Emin, *Kant ve Felsefesi*, İstanbul 1339 [1340/1924], önsözün son sayfası (önsözde sayfa numarası bulunmamaktadır).

müntakil âsârin, mesâlik-i felsefiyyenin mâhiyetine, menseine nüfûz etmek lazım geleğini göstermiştir." (s. 7)

Önsözde Ruyssen'in *Kant* adlı eserini özellikle kitabın genel tasnifi konusunda esas aldığına açıklayan Erişirgil, hatta çalışmasının bazı yerlerinin doğrudan doğruya Ruyssen'den yapılmış bir tercüme özelliği taşıdığını ifade etmektedir. On bir bölümden oluşan eserin ana bölüm başlıkları şöyledir: Kant'ın zamanı ve hayatı, İntikâddan evvelki âsâri, *Akl-i Mahzîn İntikâdi*, Felsefe-i tabî'iyye, Felsefe-i ahlâkiyye, Felsefe-i hukuk, Fazilet nazariyyesi, Terbiye nazariyyâti, Felsefe-i tarih, Gâiyet ve hüsün, Felsefe-i dîniyye.

1925 yılında Dârülfünûn'daki görevinin yanı sıra Çapa Kız Muallim Mektebi'nde de müdürlük yaptığı anlaşılan Erişirgil,⁸⁷ 1341-1342 [1925-1926] ders döneminin kiş sömestrinde Nietzsche üzerine verdiği dersler neticesinde fakülte dergisinde "Friedrich Nietzsche ve Bir Marifet Nazariyesi" adıyla bir makale yayarlar.⁸⁸ Türkiye'deki Nietzsche çalışmalarında önemli bir yere sahip olan bu makale, aynı zamanda Erişirgil'in pragmatist temayılünün William James'in felsefesiyle sınırlı olmayıp Nietzsche'den de beslendiğini göstermektedir. Erişirgil, bilgi teorisi çerçevesinde Nietzsche'nin düşüncesinin seyrini ortaya koymaya çalışmaktadır. Ona göre "(...) 1876-1882 seneleri arasında yazdığı (...) eserleriyle ortaya koyduğu bir 'marifet nazariyesi', ilim ve hakikat hakkında bir felsefi görüşü vardır ki, eğer bunu ikmâl eylemiş olsayıdı, zamanımız felsefesi [açısından] 'fevka'l-beşer' nazariyesinden daha ehemmiyetli bir eser olabilirdi." Nietzsche'yi "pragmatizmin ilk kuvvetli müdâfiî" olarak gören Erişirgil, onun bu yönünün araştırmacıların çok az ilgisini çektiğini belirtmektedir. Bu anlamda Nietzsche'nin savunduğu temel görüş şuydu:

"Hakikatleri, hatta umumî sûrette 'hakikat' fikrini amel, iş, hayat vücuda getirmiştir. Biz geniş manada ihtiyaçımı, meyelânlarımı en ziyade tatmine sâlih olan, a'mâlimizin kudretini artıran fikirlere 'hakikat' diyoruz. Binâenâleyh 'hakikat'ın kıymetini, mi'yârını neticede, amel, iş, hayat sahasında aramak lazım gelir. Sonraları pragmatizmin en büyük feylesofu William James'in da müdafaa eylediği dava bu değil midir? Nietzsche bu davayı kendi 'perspektivizm' nazariyesiyle birleştirerek ortaya koydu. Fakat marifet sahasında, 'hakikat' meselesinde pragmatizmin asıl müdde'âsını Nietzsche o zaman büyük kuvvetle müdafaa eylemiştir." (s. 362-363)

1341-1342 [1925-1926] ders yılından itibaren Dârülfünûn İlâhiyat Fakültesi'nde din felsefesi dersi veren, aynı zamanda Felsefe Bölümü'nde verdiği felsefe tarihi derslerini İlâhiyat Fakültesi öğrencilerinin de dinlediği Erişirgil, İlâhiyat Fakültesi tarafından 1925'te çıkarılmaya başlanan *Dârülfünûn İlâhiyat Fakültesi*

⁸⁷ Erişirgil'in biyografisini içeren çalışmalarla böyle bir bilgi yer almamaktadır. Ancak Dârülfünûn'un 1341-1342 [1925-1926] Sene-i Dersiyesi'ne ait *Talebe Rehberi*'nde hocaların ev adreslerine dair listede Erişirgil'in ev adresi yanında Çapa Kız Muallim Mektebi de kaydedilmiştir. Erişirgil'in *İctihad*'ın 1 Mart 1925 tarihli 175. sayısında "Tenkit Nasıl Olmalı?" başlığıyla yayınlanan yazısına eşlik eden fotoğrafı da bu bilgiyi doğrulamaktadır. Fotoğrafın altında şu ibare yer almaktadır: "İctihad aile-i fikriyyesinden, Kız Muallimler Mektebi müdürü Müdürres Mehmet Emin Bey".

⁸⁸ Mehmet Emin, "Frederick Nietzsche ve Bir Marifet Nazariyesi", *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, IV/5 (Teşrin-i Sânî-Kânûn-ı Evvel 1925), s. 338-363.

Mecmuası'nın ilk sayısına da "Muasır Feylesoflara Göre İlim ve Din" başlıklı bir yazıyla katkıda bulunur.⁸⁹ Rönesans'tan itibaren insanlığın eleştiri gücü arttıkça eskiden gerçekliği tartışma götürmeyen bütün inançların değer hükümleri üzerinde felsefi düşüncelerin arttığını kaydeden Erişirgil, bu tenkit sürecinin on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda artarak devam ettiğini belirtmektedir. Özellikle müspet bilim karşısında dinin kıymeti bu dönemde filozofların temel araştırma konusu olmuş ve "müsbet ilim ile terbiye edilen zihن-i beşerin dine, iman-ı dinîye nasıl bir kıymet verebil[eceğ]i" sorusuna cevap aranmıştır. Erişirgil, bu makaleinde Emile Boutroux'un *Science et religion* adlı eserini esas alarak muasır filozofların din-ilim ilişkisine dair görüşlerini ortaya koyacağını ifade etmektedir. Öncelikle eski Yunan'dan başlayarak Hıristiyanlık ve Rönesans dönemlerinde ilim ve din ilişkisini ele alan Erişirgil, Descartes, Spinoza, Leibniz ve Pascal çerçevesinde rasyonalizmin din-ilim ilişkisine bakışını özetleyerek makaleyi sonlandırmaktadır. Makalenin son cümlelerinden, derginin sonraki sayılarında yazının devam edeceğini anlaşılsa da ne sözkonusu dergide ne de o dönemde yayınlanan diğer dergilerde Erişirgil bu konuyu tekrar ele alma fırsatı bulabilmisti.

*

Erişirgil'in Dârülfünûn'dan resmen hangi tarihte ayrıldığını tespit edemesek de 1927-1928 ve 1928-1929 tarihli talebe rehberlerinde felsefe tarihi derslerinin Erişirgil'e vekaleten Orhan Sadreddin tarafından verileceği bilgisi ile 1929-1930 tarihli talebe rehberinden itibaren artık bölüm programlarında Erişirgil'in ismine yer verilmemesi bir arada düşünüldüğünde en azından 1929 yılında Dârülfünûn'dan resmen ayrıldığını söyleyebiliriz. Fakat Erişirgil'in 1926 yılının bahar aylarından itibaren İstanbul'daki mesaisini Ankara'ya taşıdığı dikkate alınırsa, fiilen bu tarihten sonra Dârülfünûn'da ders vermediği sonucuna varılabilir.⁹⁰ 1926 yılında 789 sayılı Maarif Teşkiatna Dair Kanun'un ikinci maddesiyle kurulan Milli Talim ve Terbiye Dairesi'nin ilk başkanı olarak görevlendirilen Erişirgil bu görevi 1 Mart 1926'dan 9 Kasım 1930 tarihine kadar sürdürmüştür.⁹¹ 1926 yılının Aralık ayı Erişirgil'in Dârülfünûn sonrası hayatında önemli bir yeri olan *Hayat* dergisinin de çıktığı tarihtir. İlk sayısı 2 Kânûn-ı Evvel 1926'da Ankara'da yayınlanan derginin müdürü olan Erişirgil, bu görevini yaklaşık iki yıl sonra 3 Mayıs 1928'de Nâfi Atâf'a devretmiştir. Nietzsche'nin "Hayata daima hayata... Dünyaya daha çok hayat katalım!.." sözünü motto olarak benimseyen dergi, yayınıldığı üç yıl boyunca özellikle Cumhuriyet inkilâplarının ve Cumhuriyet rejiminin dayandığı fikri ve kültürel temellerin oluşturulmasını ve bunların okur-yazar kitle tarafını-

⁸⁹ Mehmet Emin, "Muasır Feylesoflara Göre İlim ve Din", *Dârülfünûn İlâhiyat Fakültesi Mecmuası*, sy. 1 (Teşrin-i Sânî 1925), s. 166-182.

⁹⁰ Mehmet İzzet'in hayatını kaleme alan Sitki, Mehmet İzzet'in 1926'da münhal kalan felsefe tarihi kursusunu ve müteakiben ictimaiyyât dersinin ihtisas devrini vekaleten ifa ettiğini belirtmektedir; bkz. Sitki, "Mehmet İzzet Beyin Hayatı", s. 35.

⁹¹ Ali Çankaya, Erişirgil'in 1924'te Maarif Vekaleti Talim ve Terbiye Dairesi azalığına getirdiğini yazsa da (s. 864) Talim ve Terbiye Dairesi 1926'da kurulduğundan, bu bilgiye şüpheyle yaklaşılmalıdır. Erişirgil'in başkanlığında sözkonusu dairede şu isimler üye olarak bulunmuştur: Avni [Başman], Ali Haydar [Taner], Ahmet Tevfik [Göymen], İhsan [Sungu], Ridvan Nafiz [Edgüer], Refik [Bekman], Zeki Mesut [Aslan], İbrahim Alaattin [Gövsa]; bkz. <http://ttkb.meb.gov.tr/>

dan benimsenmesini kendisine hedef olarak belirlemiştir. Erişirgil, kaleme aldığı başyazılarda Cumhuriyet ideallerini gönülden benimseyen bir nesil yetiştirmek hedefiyle idealist, hayatı ve tecrübe esas alan bir eğitim sistemi ve düşünce hayatı oluşturma gayreyle pragmatist yaklaşımını bütün açıklığıyla ortaya koymuştur. *Hayat*'ın ilk sayısındaki başyazısında derginin çıkış amacını açıklarken bu iki unsura, Nietzsche'nin "üstün insan" anlayışını da katmaktadır:

"Hiçbir devrin gençliği bugünün ve yarının Türk münevverleri kadar mesuliyet karşısında kalmayılsızdır. Büyük inkilâbımız müstakil ve milletler arasında mevkii sağlam bir Türkiye yarattı. (...) İnkilâbımız millî mefkûremizin ıfkunu çok genişletti. Dün müstakil ve hür bir vatan istiyorduk, bugün öyle bir vatana mâlikiz. Fakat bu kâfi değildir. Türk milleti insaniyet içinde yüksek bir mevki sahibi olmalıdır. Bugünün millî mefkûresi Türkiye'yi medeniyet âleminde yüksek bir mevki sahibi yapmak olabilir. Bunun için her sahada medeniyet ve insaniyet için kıymetli Türk âlimlerinin, Türk sanatkârlarının yetişmesi lazımdır. (...) İnkilâbin büyük mübdi'ine Gazi'nin şahsiyetine bakmak inkilâbımızın mahiyetini takdir için kâfidir. Büyük Gazi sadece bir kumandan değildir. Memleketi kurtarmak için toplanmış bir ordunun sadece başına geçen bir kahraman değildir. Gazi bütün ictimâî mesâilde âlem-şûmûl düşünen büyük bir mütefakkirdir. O yalnız millî hissi değil, yüksek insanî fikirleri de temsil ediyor. Gazi, Türkiye için düşünen büyük bir rehber olduğu kadar, insaniyetin âfisini görebilen bir dâhidir. Böyle yüksek bir fikir uğrunda harp eden, muvaffak olan, sinesinde Gazi gibi büyük dâhi yetiştiren Türk milleti niye ilim ve sanat sahasında en yüksek şahsiyetler yetiştiremesin? İstiklal harbinde tezâhür eden millî kudret sâhî zamanında niye ilim ve sanat sahasında tecelli eylemesin? Yalnız bu mefkûrenin tahakkuku ilim muhabbetine, sanat zevkine mâlik geniş bir muhîtle temin edilebilir. *Hayat* böyle muhîtin tercümanı olabildiği gün en hayırlı bir vazife görmüş olacaktır."⁹²

26 Haziran 1928'de kurulan ve Latin alfabetesine geçişin alt yapısını hazırlamakla görevlendirilen Dil Encümeni'nde de üye olarak çalışan Erişirgil,⁹³ 24 Mart 1930-27 Temmuz 1931 tarihleri arasında Maarif Vekaleti Müsteşârlığı yapmıştır. Müsteşârlık görevinden ayrılmış sonrasında aynı yıl İstanbul Maarif Müdürlüğüne ve ek olarak da İstanbul Lisesi felsefe öğretmenliğine tayin edilmiştir.⁹⁴ 1936'da Şükrü Baban'dan boşalan Mülkiye Mektebi Müdürlüğüne ve sosyoloji, iktisadi doktrinler tarihi profesörlüğüne atanan Erişirgil, Mülkiye'nin Ankara'ya naklinden Nisan 1942'ye kadar fasılásız yedi yıl bu görevde kalmıştır. Bu görevi sırasında 1939-1942 yılları arasında Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi dekan vekilliği ve Sosyoloji Enstitüsü profesörlüğünü de yerine getiren Erişirgil, 3 Nisan 1942'de Cumhuriyet Halk Firkası'ndan Zonguldak milletvekili olarak seçilmesi üzerine bu görevlerinden ayrılmıştır. Altıncı ve yedinci dönemlerde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Zon-

⁹² Mehmet Emin, "Hayat Niçin Çıkıyor?", *Hayat*, sy. 1 (2 Kânûn-ı Evvel 1926), s. 1-2. *Hayat* hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Uçman, "Dergiler Arasında", s. 521-524.

⁹³ Dil Encümeni'nin diğer üyeleri şunlardır: Ragip Hulusi [Özden], İbrahim [Grantay], Ahmet Cevat [Emre], İhsan [Sungu], Avni [Başman], Falih Rıfkı [Atay], Ruşen Eşref [Ünaydin], Yakup Kadri [Karaosmanoğlu].

⁹⁴ Levent Bayraktar, Erişirgil'in İstanbul Lisesi felsefe öğretmenliği yerine 1932-33'te Yüksek Mualim Mektebi Müdürü olduğunu belirtmektedir; bkz. Bayraktar, "Mehmet Emin Erişirgil (1891-1965)", s. 527; a.mlf., "Mehmet Emin Erişirgil", s. 64.

guldak milletvekili olarak görev yapan Erişirgil, Hasan Saka tarafından kurulan 17. hükümette (10 Haziran 1948-16 Ocak 1949) Gümruk ve Tekel, Şemsettin Günalıtaş tarafından kurulan 18. hükümette de (16 Ocak 1949-22 Mayıs 1950) İçişleri Bakanı olarak yer almıştır. 1950 seçimlerinin ardından siyaseti bırakan Erişirgil, bir süre Türkiye İş Bankası'nın kurduğu yayın şirketinde müdür muavinliğinde bulunmakla birlikte vaktinin çoğunu kitap ve makale telifiyle geçirmiştir. 7 Şubat 1965'te Ankara'da vefat eden Erişirgil, Hacı Bayram Camii'nde öğle namazını müteakip kılınan cenaze namazı sonrasında Cebeci Asrı Mezarlığı'na defnedilmiştir.⁹⁵

*

Mehmet Emin Erişirgil, felsefenin II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e uzanan süreçteki serüveninde gerek eserleri gerekse üstlendiği görevlerle önemli bir rol oynamıştır. Hem siyasi hem de entelektüel açıdan oldukça hareketli olan bu dönemde Erişirgil'in felsefi yaklaşımında birtakım değişikliklerin olduğu gözlene de, genel olarak bakıldığından, onun Türkiye'de bir felsefe kültürünün oluşması ve yaygınlaşması için çabaladığını söylemek mümkündür. Bu doğrultuda o, bir yandan liselerde ve Dârülfünûn'da verdiği dersler, diğer yandan kaleme aldığı kitap ve makalelerle hem Türkçe felsefe literatürüne olmasına hem de Türkçenin felsefe dili olarak gelişimine göz ardi edilemeyecek katkıda bulunmuş; felsefenin bir "cevaplar bütünü" olmaktan ziyade ezeli-ebedî "sorular bütünü" olduğunu vurgulayarak bu sorularla meşgul olmanın insan zihinin eğitimi açısından gerekliliğini savunmuştur.

Bilimin çeşitli dallarındaki baş döndürücü gelişmeler neticesinde ortaya çıkan pozitivist, materyalist, naturalist, evrimci, katı determinist felsefi yaklaşımın Osmanlı-Türk entelektüelleri arasında makes bulmasına bir tepki olarak 1920'lerin ilk yıllarda *Dergâh* mecması etrafında gelişen Bergsoncululuğun önde gelen savunucuları arasında karşımıza çıkan Erişirgil, bu tavrını ilerleyen yıllarda bir yandan Alman İdealizmi (Fichte), diğer yandan da William James ve John Dewey'in pragmatist felsefesiyle beslemiştir. Her şeyi pozitivist yöntemlerle açıklama çabalarına yönelttiği eleştirilerde Bergson felsefesinden yararlanşa da Bergsoncu anlamda "sezgi"yi bir bilgi kaynağı olarak benimsemeye konusunda mesafeli bir tavır takınan Erişirgil'in bu tavrı onu zaman içinde pragmatizme yaklaşmıştır. Bu yakınlaşmada yeni kurulan Cumhuriyet'in siyasi ve ideolojik ihtiyaçları da önemli, hatta başlıca etken olarak rol oynamış gözükmemektedir. Erişirgil'in *Millî Mecmuâ*'daki yazlarında karşımıza çıkmaya başlayan ve *Hayat* mecmasında tam anlamlıa somutlaşan pragmatist tavrı onu, bir yandan Cumhuriyet ideallerini benimsemiş genç bir nesil yetiştirmeye amacını bayraklıştırmaya, diğer yandan da Nietzsche'nin etkisiyle (felsefe de dâhil olmak üzere) tüm bilgi disiplinlerinin hayatla, pratikle iç içe ve onlar üzerinde etkili olması gerektiğini ısrarla savunmaya sevk etmiştir. Erişirgil'in Bergsonculukla başlayan düşünce serüveninin, pozitivist bir dünya görüşü temelinde kurulan Cumhuriyet'in hizmetinde nasıl bir dönüşümme uğradığına dair gelecekte yapılacak araştırmalar, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan sürecin düşünce ayağını daha iyi anlamamıza yardımcı olacaktır.

⁹⁵ Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, s. 864-865.

Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Felsefe Şubesi Programında "Târih-i Felsefe" Dersi (1919-1929)

Yıl	Dersin Adı	Hoca	Ders Günü ve Saati	Ders Yeri	Dersin Muhtevâsı	Notlar	Ev Adresi
1334-1335 16 Şubat-16 Haziran 1335 [1919]	Târih-i Felsefe	Muallim Mehmet Emin Bey	Pazar 11:10-12:10	Kat 3 Numara 13	1. Rönesans'ta âlem hâkindaki telakkiler ve hemmîyeti: Nikolaus Cusanus, Benardino Telesio ve Kopernik'in felsefi-i cedîdeye hizmetleri 2. Giordano Bruno, Tomasso Campanella 3. Ülüm-i müsbetenin teessüs ve usullerini tahâri ve keşfi: Leonardo da Vinci, Galilei'nin ülüm-i cedîde usullerini tahâri ve tâbi'etmeleri sayesinde ilim hakkında vücuda gelen yeni telakkiler: Bacon	Bu ders umuma açıkaptır	
1335-1336 15 Teşrin-i Evvel-16 Şubat [1335/1919]	Târih-i Felsefe	Muallim Mehmet Emin Bey	Cumartesi 10:05-11:05	Kat 3 Numara 10	Mehmet Emin'in umuma açık konferansının tarihleri: 8 Nisan, 15 Nisan, 22 Nisan, 6 Mayıs		
1335-1336 15 Teşrin-i Evvel-16 Şubat [1335/1919]	Târih-i Felsefe	Muallim Mehmet Emin Bey	Talebeye: Cumartesi 8:00-10:15 [9:00-10:00], Salı 10:15-11:15 Tâlibâta: Cumartesi 2:00-3:30 [2:15-3:15], Salı 3:15-5:00 [3:30-4:30]	Kat 3 Numara 13	1. Yunan-i kadîm felsefesinden Sufestâler ve Sokrat 2. On sekizinci asırda İngiliz feylesofları Descartes ve Kartezianler	Müdüvâmin mûraâat zamanları: Pazartesi 3:00-4:00	
[1336] 1920	Târih-i Felsefe	Muallim Mehmet Emin Bey	Talebeye: Cumartesi 10:15-11:15, Salı 11:30-12:30 Tâlibâta: Cumartesi 1:00-2:00, Salı 2:15-3:15	Kat 3, Numara 7	Kıs sömestri: 1. Kant'tan evvel Almanya'da felsefe, Leibniz ve Wolff 2. On sekizinci asırda İngiliz feylesofları 3. Yunan-i kadîm felsefesinden Eflatun Yaz sömestri: 1. On sekizinci asırda Fransız feylesofları 2. Yunan-i kadîm felsefesinden Aristo	Müdüvâmin mûraâat zamanları: Pazartesi günü 3:00-4:00	Üsküdar'da İmrahor'da Eczane Sokâğı'nda 23 numarada
1337-1338 [1921-1922]	Târih-i Felsefe	Muallim Mehmet Emin Bey	Talebeye: Cumartesi 10:15-11:15, Salı 11:30-12:30 Tâlibâta: Cumartesi 1:00-2:00, Salı 2:15-3:15		Kıs sömestri: 1. Kant 2. Yunan-i kadîmde Sufestâllere kadar efkâr-i felsefiye Yaz sömestri: 1. Kant'tan sonra Almanya'da felsefe: Fichte, Schelling, Frederic Hegel, Schleiermacher 2. Sofestâller ve Sokrat	Müdüvâmin mûraâat zamanları: Pazartesi günü 3:00-4:00	
1338-1339 [1922-1923]	Târih-i Felsefe	Muallim Mehmet Emin Bey	Cumartesi 10:15-11:15, Salı 11:30-12:30	Kat 3 Numara 7	Kıs sömestri: 1. Alman Romantik feylesofları: Schelling, Hegel 2. Yunan-i kadîm felsefesinden Sokrat Yaz sömestri: 1. Schopenhauer ve İngiliz tecrübe meselesi 2. Yunan-i kadîm felsefesinden Eflatun	Müdüvâmin mûraâat zamanları: Pazartesi günü 3:00-4:00	Cihangir'de Kaptan Sokâğı'nda 52 numarada
1339-1340 [1923-1924]	Târih-i Felsefe	Muallim Mehmet Emin Bey	Cumartesi 10:15-11:15, Salı 11:30-12:30	Kat 3 Numara 7	Kıs sömestri: 1. Stuart Mill, Herbert Spencer. Yaz sömestri: 1. On dokuzuncu asırın nisf-i ahîfrîne Fransız felsefesi Bu sömestrde haftada bir saat Stuart Mill'in eserleri üzerinde tediük-i mütûn		Cihangir'de Kaptan Sokâğı'nda 52 numarada
1341-1342 [1925-1926]	Târih-i Felsefe	Mehmet Emin Bey	Cumartesi, Salı 10:15-11:15		Kıs sömestri: 1. Nietzsche ve muasir Almanya'da felsefi cereyanlar 2. Rönesans felsefesi	Cumartesi 10:15-11:15; Salı 11:30-	Cihangir'de Kaptan Sokâğı'nda 52 numarada

			Yaz sõmestri: Salı 9:00-10:00		3. On dokuzuncu asının nisf-i ahîrînâne Fransız felsefesi Yaz sõmestri: Aristo	12:30'da İlahiyat öğrencilerine Felsefe Tarihi dersi veriyor. • Dârülfünûn Divâni'nda İlahiyat Fakültesi kontenjanından müntehab üye ve katip olarak yer alıyor.	numarada; Çapa Kız Muallim Mektebi'nde]
1926-1927	Târih-i Felsefe	Müderris Mehmet Emin Bey	Pazartesi 13:45-14:45, Çarşamba 15:00-16:00 Pazartesi, Perşembe 11:30-12:30	Edebiyat Fakültesi'nin yeri: Bayezid'de müdürgâ Harbiye Nezareti binasında üst katta	Kış ve yaz sõmestirleri: 1. On dokuzuncu asının ikinci nisfinda Fransız feylesofları 2. Yunan felsefesinden Neoplatonizm 3. Rönesans feylesofları	Bu dersi İlahiyat Fakültesi öğrencileri de alıyor. • Dârülfünûn Divâni'nda İlahiyat Fakültesi kontenjanından müntehab üye ve katip olarak yer alıyor.	Çhangır'de Kapitan Sokagi'nda 52 numarada [Telefon] 2080 Beyoğlu
	Felsefe-i Din	Müderris Mehmet Emin Bey	Cumartesi 9:00-10:00, Perşembe 15-16			İlahiyat Fakültesi öğrencilerine veriliyor.	
1927-1928	Târih-i Felsefe	Müderris Mehmet Emin Bey [vekaleten Müderris Muavini Orhan Sadeddin Bey]	Pazartesi 13:45-14:45, Çarşamba 15:00-16:00				
	ârîh-i Felsefe (ikinci Devre: İhtisas Devresi)	Müderris Mehmet Emin Bey [vekaleten Müderris Muavini Orhan Sadeddin Bey]	Pazartesi, Perşembe 11:30-12:30			İlahiyat Fakültesi'ndeki Felsefe-i Din dersi Müderris vekili [Mustafa] Sekip Bey tarafından veriliyor.	Çhangır'de Kapitan Sokagi'nda 52 numarada [Telefon] 2080 Beyoğlu
1928-1929	Târih-i Felsefe	Müderris Mehmet Emin Bey [vekaleten Müderris Muavini Orhan Sadeddin Bey]	Pazartesi 13:45-14:45, Çarşamba 13:45-14:45			İlahiyat Fakültesi'ndeki Felsefe-i Din dersi Müderris vekili [Mustafa] Sekip Bey tarafından veriliyor.	Çhangır'de Kapitan Sokagi'nda 52 numarada [Telefon] 2080 Beyoğlu
	Târih-i Felsefe (ikinci Devre: İhtisas Devresi)	Müderris Mehmet Emin Bey [vekaleten Müderris Muavini Orhan Sadeddin Bey]	Pazartesi, Perşembe 11:00-11:55		Kış ve yaz sõmestirleri: 1. Alman felsefesi: Kant'tan Hegel'e kadar		

EK 2**Mehmet Emin Erişirgil'in Kitap ve Makaleleri**

Aşağıdaki listenin hareket noktasını, Levent Bayraktar'ın "Mehmet Emin Erişirgil (1891-1965)" adlı makalesinin sonunda yer alan ek (s. 549-553) oluşturmaktadır. Bayraktar sözkonusu ekte Erişirgil'in makalelerini; sayfa aralıklarını belirtmeden, sadece cilt, sayı ve tarih bilgilerini dikkate alıp yazılarının başlıklarında ciddi tasarruflarda bulunarak, yayınlandıkları dergilere göre listelemiştir, ardından telif ve tercüme eserlerinin künnyelerini vermiştir. Bu çalışmanın hazırlık sürecinde, Bayraktar'ın listesinde yer almayan Erişirgil'e ait çok sayıda makale tespit etmiş olmamız, yeniden böyle bir liste hazırlamamızın en önemli sebebidir. Erişirgil'in düşünce serüvenini/seyrini daha rahat takip edebilmek için bu listede kitap ve makaleler bir bütün olarak yayın tarihleri dikkate alınarak sıralanmış, Erişirgil'in eserlerinde kullandığı imzalar kaydedilmiş ve makalelerin sayfa aralıkları belirtilmiştir.

1. E.N (İstanbul Sultanisi muallimlerinden), "Anadolu Müslümanları", *Sebilürreşâd*, sy. 33/215 (4 Teşrin-i Evvel 1328 [1912]/7 Zilkade 1330), s. 131-133.
2. Émile Boirac, *Felsefe yahud Hikmet-i Nazariyye: Birinci Kitap: İlm-i Ahvâl-i Ruh*, çev. Mehmet Emin (İstanbul ve Mercan sultanları Felsefe ve Davudpaşa ve Kabataş sultanları Edebiyat ve Felsefe Muallimi), *Tefeyyüz Kitaphanesi*, Dersaadet 1330 [1914], 316 s.
3. Mehmet Emin, *Yeni Malumat-ı Medeniyeye ve Kânûniyye*, Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, İstanbul 1330 [1914] 292 s. İkinci baskısı: *Malumat-ı Vatanîyye*, Yeni Matbaa, İstanbul 1341 [1925], 240 s. Üçüncü baskı: *Malumat-ı Vatanîyye*, Kanaat Kitaphanesi, İstanbul 1342 [1926], 256 s.
4. Mehmet Emin, "Kitâbiyyât Tahlilleri: Târih-i Felsefe, müellifi Abbe Barbe, mütercimi Bohor Îsrail, Matbaa-i Âmire 1331", *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, I/5 (Teşrin-i Sânî 1332 [1916]), s. 535-536.
5. Mehmet Emin (Dârülfünûn Târih-i Felsefe Müderris Muavini), "Locke'un Terbiye Hakkında Bazi Fikirleri", *Muallim Mecmuası*, I/10 (1 Mayıs 1333 [1917]), s. 305-309.
6. Mehmet Emin, "Ahlak Ne Vakit İlim Olabilir?", *İctimâiyyât Mecmuası*, I/3 (Haziran 1333 [1917]), s. 134-140.
7. Mehmet Emin, "Hayatiyyât ve Ahdâk", *İctimâiyyât Mecmuası*, I/4 (Temmuz 1333 [1917]), s. 174-178.
8. Mehmet Emin, "Din, Felsefe, İlim", *Yeni Mecmuâ*, I/3 (26 Temmuz 1917), s. 42-45.
9. Mehmet Emin (Dârülfünûn Târih-i Felsefe Müderris Muavini), "Fikret ve Felsefe-i Ahdâkîyyesi", *Muallim Mecmuası*, I/14 (1 Eylül 1333 [1917]), s. 473-479.

10. Mehmet Emin (Dârülfunûn Târih-i Felsefe Muallimi), "Eflatun'dan Evvel Felsefe-i İctimaiyye-1", *İctimaiyyât Mecmuası*, I/6 (Eylül 1333 [1917]), s. 250-256.
11. Mehmet Emin (Dârülfunûn Târih-i Felsefe Müderris Muavini), "Müsikî ve Mekteplerimiz", *Muallim Mecmuası*, II/15 (15 Teşrin-i Evvel 1333 [1917]), s. 539-543.
12. Mehmet Emin (Dârülfunûn Târih-i Felsefe Muallimi), "Kızlarımızın Terbiyesi", *Muallim Mecmuası*, II/17 (15 Kânûn-i Evvel 1333 [1917]), s. 602-607.
13. Mehmet Emin (Dârülfunûn Târih-i Felsefe Muallimi), "Sultanîlerde Felsefe Tedrisatının Gayesi", *Muallim Mecmuası*, II/20 (15 Mart 1334 [1918]), s. 712-717.
14. Mehmet Emin (Dârülfunûn Târih-i Felsefe Muallimi), "Safahat'ın Beşinci Kitabı Münasebetiyle: Din Edebiyatı", *Muallim Mecmuası*, II/23 (15 Haziran 1918), s. 801-806.
15. Mehmet Emin, "İctimaiyyât ve Kîymet Hükümleri", *Düşünce*, sy. 1 (15 Temmuz 1918), s. 30-34.
16. Mehmet Emin (Dârülfunûn Târih-i Felsefe Muallimi), "Çanakkale Hamâseti ve Medeniyet", *Yeni Mecmuâ Çanakkale Nûsha-i Fevkâlâde*, 18 Mart 1918, s. 44.
17. Mehmet Emin (Dârülfunûn muallimlerinden), "Ahlak Telakkisinde Asrîlik", *Büyük Mecmuâ*, sy. 2 (13 Mart [1919]), s. 19.
18. [Mehmet Emin, *Devr-i İntibâh Felsefesi ve Feylesofları*, Dârülfunûn Matbaası, İstanbul 1336/1920, 64 s.]
19. Mehmet Emin Bey, *Tarih-i Felsefe Notları: Kurûn-ı Cedide Felsefesinden Descartes ve Kartezyenler*, Dârülfunûn Matbaası, İstanbul 1336 [1920], 176 s. Çeviri yazı ve sadeleştirme: *Descartes ve Kartezyenler*, haz. Erdoğan Erbay, Ali Utku, Çizgi Kitabevi, Konya 2006, 146 s.
20. Mehmet Emin Bey, *Wilhelm Leibniz*, Dârülfunûn Matbaası, İstanbul 1337 [1921], 16 s. Çeviri yazı ve sadeleştirme: *Descartes ve Kartezyenler* içinde, haz. Erdoğan Erbay, Ali Utku, Çizgi Kitabevi, Konya 2006, s. 147-158.
21. Mehmet Emin (Dârülfunûn Târih-i Felsefe Muallimi), "Hasbihâl", *Dergâh*, I/4 (1 Haziran [1]337 [1921]), s. 53-54.
22. Mehmet Emin (Dârülfunûn Târih-i Felsefe Muallimi), "Ulûm-Şuur 2", *Dergâh*, I/5 (20 Haziran [1]337 [1921]), s. 70-71.
23. Mehmet Emin (Târih-i Felsefe Muallimi), "Ne Çıkar? 3", *Dergâh*, II/13 (20 Teşrin-i Evvel [1]337 [1921]), s. 4.
24. Mehmet Emin (Târih-i Felsefe Muallimi), "Anlaşılmaz ki... Anlayamazsınız ki 4", *Dergâh*, II/14 (5 Teşrin-i Sânî [1]337 [1921]), s. 23.
25. Mehmet Emin (Târih-i Felsefe Muallimi), "Gülmek Nedir ve Kime Gülüyoruz?", *Dergâh*, II/17 (20 Kânûn-i Sânî [1]337 [1921]), s. 72-73.
26. Mehmet Emin (Târih-i Felsefe Muallimi), "Emil Boutroux ve Felsefesi-1", *Dergâh*, II/18 (5 Kânûn-i Sânî [1]338 [1922]), s. 85-87.

27. Mehmet Emin (Târih-i Felsefe Muallimi), "Emil Boutroux ve Felsefesi-2", *Dergâh*, II/19 (20 Kânûn-i Sânî [1]338 [1922]), s. 99-100.
28. Mehmet Emin, "Kant'a Göre Felsefe-i Tarih: Terakki Nedir?", *Düşünce*, sy. 1-3 (30 Mart 1338 [1922]) s. 9-12.
29. Mehmet Emin (Târih-i Felsefe Muallimi), "Fichte ve Âlimlerin Vâzifesi", *Dârülfunûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, II/2 (Mayıs 1338 [1922]), s. 81-92.
30. Mehmet Emin (Târih-i Felsefe Muallimi), "Diyarbakır'da Ziya Gökalp Beyefendi'ye", *Dergâh*, II/33 (20 Ağustos [1]338 [1922]), s. 134-135.
31. M. E., "Kitâbiyyât: Hak mefhûmunun ve kuvve-i müeyyidesinin sûret-i telakkîsi hakkında İslâm felsefe-i hukûkuyla Avrupa felsefe-i hukuku arasında bir mukayeseye dair konferans: Müderris Seyyid Bey, İstanbul 1338, Kader Matbaası", *Dârülfunûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, II/4 (Eylül 1338 [1922]), s. 254-256.
32. Mehmet Emin (Dârülfunûn Târih-i Felsefe Muallimi), "Bizde Feylesof Niye Yetişmedi?", *Dergâh*, II/42 (5 Kânûn-i Sânî [1]339 [1923]), s. 86-87.
33. Mehmet Emin (Dârülfunûn Târih-i Felsefe Muallimi), "İki Eser-i Felsefi Münasebetiyle", *Dârülfunûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, III/2-3 (Ağustos-Teşrin-i Evvel [1]339 [1923]), s. 159-174.
34. Mehmet Emin (Dârülfunûn Târih-i Felsefe Muallimi), "Felsefe Adamı", *Millî Mecmuâ*, sy. 1 (1 Teşrin-i Sânî 1339 [1923]), s. 3-4.
35. Mehmet Emin (Târih-i Felsefe Muallimi), "İki Tarz-ı Rü'yet, İki Tarz-ı Tefekkür", *Millî Mecmuâ*, sy. 2 (15 Teşrin-i Sânî 1339 [1923]), s. 21-23.
36. Mehmet Emin (Dârülfunûn Târih-i Felsefe Muallimi), "Hazâmsızlık Devri", *Mihrab*, sy. 1 (15 Teşrin-i Sânî 1339 [1923]), s. 11-16.
37. Mehmet Emin (Dârülfunûn Târih-i Felsefe Muallimi), "İç Sıkıntısı ve Vazife Heyecanı", *Millî Mecmuâ*, sy. 3 (1 Kânûn-i Evvel 1339 [1923]), s. 37-38.
38. Mehmet Emin (Dârülfunûn Târih-i Felsefe Muallimi), "Terakki Etrafinda Birleşemez miyiz?", *Mihrab*, sy. 2 (1 Kânûn-i Evvel 1339 [1923]), s. 33-37.
39. Mehmet Emin (Dârülfunûn Târih-i Felsefe Muallimi), "Muhabaza Ne Demek?", *Millî Mecmuâ*, sy. 4 (13 Kânûn-i Evvel 1339 [1923]), s. 53.
40. Mehmet Emin (Dârülfunûn Târih-i Felsefe Muallimi), "Felsefe Neşriyatında Bir Terakki Hatvesi", *Mihrab*, sy. 3 (15 Kânûn-i Evvel 1339 [1923]), s. 65-67..
41. Mehmet Emin (Dârülfunûn Târih-i Felsefe Muallimi), "Bugünkü Medeniyetin İki Umdesi", *Millî Mecmuâ*, sy. 5 (27 Kânûn-i Evvel 1339 [1923]), s. 68.
42. Mehmet Emin (Dârülfunûn Târih-i Felsefe Muallimi), "Hürriyet Niçin Lazım?", *Millî Mecmuâ*, sy. 6 (15 Kânûn-i Sânî 1340 [1924]), s. 82-84.
43. Mehmet Emin (Dârülfunûn Târih-i Felsefe Muallimi), "Medrese [1] 2", *Mihrab*, sy. 5 (15 Kânûn-i Sânî 1340 [1924]), s. 129-131.

44. Mehmet Emin (Dârülfunûn Târih-i Felsefe Muallimi), "Demokrasilerde Hükümet Adamlarının Uğradığı Müşkilât", *Millî Mecmua*, sy. 7 (24 Kânûn-ı Sânî 1340 [1924]), s. 98-99.
45. Mehmet Emin (Dârülfunûn Târih-i Felsefe Muallimi), "Medreselerde Eksik Olan Usûl-i Tedris midir? 3", *Mihrab*, sy. 6 (1 Şubat 1340 [1924]), s. 125-127.
46. Mehmet Emin (Dârülfunûn Felsefe Tarihi Muallimi), "Bir Tecrübe-i Hayat", *İctihad*, sy. 162 (1 Şubat 1924), s. 3303-3305.
47. Mehmet Emin (Dârülfunûn Târih-i Felsefe Muallimi), "Mekteplerde Mefkûreli Gençler Nasıl Yetişir?", *Millî Mecmua*, sy. 8 (7 Şubat 1340 [1924]), s. 114-115.
48. Mehmet Emin (Dârülfunûn Târih-i Felsefe Muallimi), "Mekteplerde Mefkûreli Gençler Nasıl Yetişir? 2", *Millî Mecmua*, sy. 9 (21 Şubat 1340 [1924]), s. 130-131.
49. Mehmet Emin (Dârülfunûn Târih-i Felsefe Muallimi), "Vazife Heyecanı", *Millî Mecmua*, sy. 1 (6 Mart 1340 [1924]), s. 146.
50. Mehmet Emin (Dârülfunûn Felsefe Tarihi Muallimi), "Tedrisatin Tevhidi ve İlahiyat Fakültesi", *Mihrab*, sy. 9 (15 Mart 1340 [1924]), s. 257-260.
51. Mehmet Emin (Dârülfunûn Târih-i Felsefe Muallimi), "Büyük İnkılâp", *Millî Mecmua*, sy. 11 (20 Mart 1340 [1924]), s. 162-163.
52. Mehmet Emin (Dârülfunûn Târih-i Felsefe Müderrisi), "Sürur", *Mihrab*, sy. 10 (1 Nisan 1340 [1924]), s. 289-291.
53. Mehmet Emin (Dârülfunûn Târih-i Felsefe Muallimi), "Dua", *Millî Mecmua*, sy. 12 (10 Nisan 1340 [1924]), s. 177-178.
54. Mehmet Emin (Dârülfunûn Felsefe Tarihi Müderrisi), "Anadolu'da Maarif Nasıl Taammüm Edebilir?", *Anadolu Mecmuası*, sy. 2 (1 Mayıs [1]340 [1924]), s. 50-53.
55. Mehmet Emin (Târih-i Felsefe Müderrisi), "Tahlil ve Tenkit: *Terbiye Musâhabeleri*", mütercimi: Şekip Bey, İkbal Kütüphanesi", *Millî Mecmua*, sy. 14 (15 Mayıs 1340 [1924]), s. 217-218.
56. Mehmet Emin (Dârülfunûn Târih-i Felsefe Müderrisi), "Son Hey'et-i İlmiyye", *Anadolu Mecmuası*, s. 3 (1 Haziran [1]340 [1924]), s. 110-113.
57. Mehmet Emin (Dârülfunûn Târih-i Felsefe Müderrisi), "Bir İki Misal", *Millî Mecmua*, sy. 16 (12 Haziran 1340 [1924]), s. 245.
58. Mehmet Emin (Dârülfunûn müderrislerinden), "Hakikaten Felsefe Züğürdüyük", *Mihrab*, sy. 15-16 (1 Temmuz 1340 [1924]), s. 465-467.
59. Mehmet Emin (Dârülfunûn Felsefe Tarihi Müderrisi), "Fichte ve Mücadeleleri 1", *Anadolu Mecmuası*, sy. 5 (1 Ağustos 1340 [1924]), s. 164-168.
60. Mehmet Emin (Dârülfunûn Târih-i Felsefe Müderrisi), "Mütefekkirler Arasında Perişanlık", *Mihrab*, sy. 24 (1 Kânûn-ı Evvel 1340 [1924]), s. 833-834.

61. Mehmet Emin (Dârülfunûn Târih-i Felsefe Müderrisi), "Terbiye ve Felsefe", *İlk Terbiye ve Tedrisât Mecmuası*, sy. 2 (Teşrîn-ı Sânî 1340 [1924]), s. 60-64.
62. Mehmet Emin (Dârülfunûn müderrislerinden), "Ziya Gökalp ve İlim", *Millî Mecmua*, sy. 24 (5 Teşrîn-ı Sânî 1340 [1924]), s. 379-382.
63. Mehmet Emin (Târih-i Felsefe Müderrisi), "Yeni Neşrolunan Kitaplarдан: *Milliyet Nazariyeleri ve Millî Hayat*, İzzet Bey, Kanaat Kitaphanesi 1339", *Dârülfunûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, III/4-5 (Teşrîn-ı Sânî-Mart [1]340 [1924]), s. 227-238.
64. Mehmet Emin (Dârülfunûn Felsefe Tarihi Müderrisi), "Gençlerle Hasbihâl", *Millî Mecmua*, sy. 27 (15 Kânûn-ı Evvel 1340 [1924]), s. 429.
65. Mehmet Emin (Dârülfunûn Târih-i Felsefe Muallimi), *Kant ve Felsefesi*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1339 [1340/1924], 412 s. Çeviri yazı: İnsan Yayıncılık, İstanbul 1997, 388 s.
66. Mehmet Emin (Dârülfunûn Felsefe Tarihi Müderrisi), "Birkaç Müşâhede Daha", *Millî Mecmua*, sy. 28 (1 Kânûn-ı Sânî 1340 [1341/1925]), s. 445-446.
67. Mehmet Emin (Dârülfunûn Felsefe Tarihi Müderrisi), "İrtica Karşısında Gençlik", *Anadolu Mecmuası*, sy. 9-10-11 (Kânûn-ı Evvel, Kânûn-ı Sânî, Şubat 1341 [1925]), s. 356-358.
68. Mehmet Emin (Dârülfunûn Felsefe Tarihi Müderrisi), "Niçin Kant'ı Tercih Ettim?", *Millî Mecmua*, sy. 30 (1 Şubat 1341 [1925]), s. 492 [*Kant ve Felsefesi*'nin önsözü].
69. Mehmet Emin (Dârülfunûn Felsefe Tarihi Müderrisi), "Edebiyat Fakültesi Tarihi Hakkında: Mehmet Ali Aynî Beyefendi'ye", *Millî Mecmua*, sy. 31 (15 Şubat 1341 [1925]), s. 495.
70. Mehmet Emin (Kız Muallimler Mektebi Müdürü), "Tenkit Nasıl Olmalıdır?", *İctihad*, sy. 175 (1 Mart 1925), s. 3519-3520.
71. Mehmet Emin (Dârülfunûn Felsefe Tarihi Müderrisi), "Edebiyat Fakültesi Tarihi Hakkında 1 [2]: Mehmet Ali Aynî Beyefendi'ye", *Millî Mecmua*, sy. 34 (1 Nisan 1341 [1925]), s. 552.
72. Mehmet Emin, "Mekteplerimize Dair", *Mihrab*, sy. 28 (1 Nisan 1341 [1925]), s. 145-146.
73. Mehmet Emin (Dârülfunûn Felsefe Tarihi Müderrisi), "Pervaneler", *Millî Mecmua*, sy. 35 (15 Nisan 1341 [1925]), s. 569-570.
74. M. E., "Tetkiksiz Yazı Yazmak", *Millî Mecmua*, sy. 48 (1 Teşrîn-ı Sânî 1341 [1925]), s. 774-775.
75. Mehmet Emin (Felsefe Tarihi Müderrisi), "Friedrich Nietzsche ve Bir Marifet Nazariyesi", *Dârülfunûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, IV/5 (Teşrîn-ı Sânî-Kânûn-ı Evvel 1925), s. 338-363.
76. Mehmet Emin (Dârülfunûn Felsefe Tarihi Müderrisi), "Muasır Feyleşoflara Göre İlim ve Din", *Dârülfunûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, sy. 1 (Teşrîn-ı Sânî 1925), s. 166-182.

77. Mehmet Emin (Dârülfünûn Felsefe Tarihi Müderrisi), "Felsefi Düşünceler", *Millî Mecmua*, sy. 51 (15 Kânûn-ı Evvel 1925), s. 822.
78. Mehmet Emin (Dârülfünûn Felsefe Tarihi Müderrisi), "Etrafindan Haberi Olmayan İnsanlar", *Millî Mecmua*, sy. 56 (1 Mart 1926), s. 901-902.
79. Mehmet Emin (Dârülfünûn Felsefe Tarihi Müderrisi), "İlk Tahsilde Esashi Noktalar", *Muallimler Birliği Mecmuası*, sy. 9 (1 Mart 1926), s. 390-393.
80. Mehmet Emin, "Hayat Niçin Çıkıyor?", *Hayat*, sy. 1 (2 Kânûn-ı Evvel 1926), s. 1-2.
81. Mehmet Emin, "Manevî İnzibat ve Yeni Nesil", *Hayat*, sy. 2 (9 Kânûn-ı Evvel 1926), s. 21-22.
82. Mehmet Emin, "Eski ve Yeni Neslin Düşünceleri Arasındaki Fark", *Hayat*, sy. 3 (16 Kânûn-ı Evvel 1926), s. 42-43.
83. Mehmet Emin, "İnkılâp ve Hayat Hakkında Telakki", *Hayat*, sy. 4 (23 Kânûn-ı Evvel 1926), s. 61-62.
84. Mehmet Emin, "Şark Vilayetlerimiz ve Gençlik", *Hayat*, sy. 5 (30 Kânûn-ı Evvel 1926), s. 81-82.
85. Mehmet Emin, "Kuvvetli Münevver Zümre Nasıl Yetişir?", *Hayat*, sy. 6 (6 Kânûn-ı Sânî 1927), s. 101-102.
86. Mehmet Emin, "Memleketimizin Hususî Vaziyeti", *Hayat*, sy. 7 (13 Kânûn-ı Sânî 1927), s. 121-122.
87. Mehmet Emin, "Kâmil İnsan Mefhumu", *Hayat*, y. 8 (20 Kânûn-ı Sânî 1927), s. 141-142.
88. Mehmet Emin, "Müesseselerin Tarihi ve Devlet Adamları", *Hayat*, s. 17 (24 Mart 1927), s. 321-322.
89. Mehmet Emin, "İktisadî Siyasetimizde En Emin Yol", *Hayat*, sy. 18 (31 Mart 1927), s. 341-342.
90. Mehmet Emin, "Türk Ocaklıları", *Hayat*, sy. 20 (14 Nisan 1927), s. 381.
91. Hayat [Mehmet Emin], "İki Tarih", *Hayat*, sy. 21 (23 Nisan 1927), s. 401-402.
92. [Mehmet Emin], "Bir Tenkit Münasebetiyle", *Hayat*, sy. 22 (28 Nisan 1927), s. 421.
93. Mehmet Emin, "İnkılâbımızı Tanıttırmak Hususunda Vazifemiz", *Hayat*, sy. 24 (12 Mayıs 1927), s. 461-462.
94. Mehmet Emin, "Hayat'ın İlk Altı Ayı", *Hayat*, sy. 26 (26 Mayıs 1927), s. 501-502.
95. Mehmet Emin, "İdealsızlık Tehlikesi ve Dârülfünûn", *Hayat*, sy. 27 (2 Haziran 1927), s. 1-2.
96. Mehmet Emin, "Ankara'da Son Hafta", *Hayat*, sy. 28 (9 Haziran 1927), s. 21-22.
97. Mehmet Emin, "Tayyareci Lindbergh'in Muvaffakiyeti Münasebetiyle Bazi Mülahazalar", *Hayat*, sy. 30 (23 Haziran 1927), s. 61-62.
98. Mehmet Emin, "Memleket Coğrafyası ve Millî Tarih", *Hayat*, sy. 31 (30 Haziran 1927), s. 81-82.

99. Mehmet Emin, "İki Sene-i Devriye", *Hayat*, sy. 32 (7 Temmuz 1927), s. 101-103.
100. Mehmet Emin, "Mimar Kemal Oldü", *Hayat*, sy. 34 (21 Temmuz 1927), s. 141-142.
101. Mehmet Emin, "Deutsche Allgemeine Zeitung Neşriyatı Münasebetiyle", *Hayat*, sy. 36 (4 Ağustos 1927), s. 181-182.
102. Mehmet Emin, "Şark ve Garp Meselesine Dair Eserler ve Felsefi Tenkit", *Hayat*, sy. 38 (18 Ağustos 1927), s. 221-222.
103. M. E., "30 Ağustos", *Hayat*, sy. 40 (1 Eylül 1927), s. 261.
104. Mehmet Emin, "Millî İstihsal ve Maarif", *Hayat*, sy. 41 (8 Eylül 1927), s. 281-282.
105. Mehmet Emin, "Birkaç Müşahede", *Hayat*, sy. 43 (22 Eylül 1927), s. 321-322.
106. Mehmet Emin, "Gençlerin Ruhî Kudretini Artırmak Vasıtaları", *Hayat*, sy. 44 (29 Eylül 1927), s. 341-342.
107. Mehmet Emin, "Gazi'nin Nutku 1", *Hayat*, sy. 48 (20 Teşrîn-i Evvel 1927), s. 401.
108. Mehmet Emin, "Herr Doktor Maks Fischer'e", *Hayat*, sy. 48 (20 Teşrîn-i Evvel 1927), s. 422-424.
109. Mehmet Emin, "Türk'ün Rolü", *Hayat*, sy. 52 (24 Teşrîn-i Sânî 1927), s. 501-502.
110. Mehmet Emin, "Bir Senelik Fikir Hayatı", *Hayat*, sy. 53 (1 Kânûn-ı Evvel 1927), s. 1-2.
111. Mehmet Emin, "Zihin ve İş, Nazariye ve Ameliye", *Hayat*, sy. 57 (29 Kânûn-ı Evvel 1927), s. 81-82.
112. Mehmet Emin (İstanbul Dârülfünûn Felsefe Tarihi Müderrisi ve Millî Talim ve Terbiye Heyeti Reisi), "Medhal: John Dewey'in Felsefesi", John Dewey, *Demokrasi ve Terbiye*, çev. Avni [Başman], Devlet Matbaası, İstanbul 1928, s. c-yv.
113. Mehmet Emin, "Nasıl Bir Fikir Terbiyesine Muhtacız?", sy. 59 (12 Kânûn-ı Sânî 1928), s. 121-122.
114. Mehmet Emin, "Tanassur Hadisesi Bir Hars Buhranı Neticesi midir?", *Hayat*, sy. 64 (16 Şubat 1928), s. 221-223.
115. Mehmet Emin, "Felsefe Cemiyeti", *Hayat*, sy. 66 (1 Mart 1928), s. 261-263.
116. Mehmet Emin, "Laiklik Karşısında Vazifelerimiz", *Hayat*, sy. 72 (12 Nisan 1928), s. 381-382.
117. Mehmet Emin, "Beyaz Zambaklar Memleketinde", *Hayat*, sy. 74 (26 Nisan 1928), s. 425-426.
118. Mehmet Emin, "Lisansı mı Mevzuu mu Vahşi Geliyor?", *Hayat*, sy. 77 (17 Mayıs 1928), s. 489-490.
119. Mehmet Emin, "Emanullah Han Hazretleri Ankara'da", *Hayat*, sy. 78 (24 Mayıs 1928), s. 509.
120. Mehmet Emin, "Bir Merasim Dolayısıyla", *Hayat*, sy. 82 (21 Haziran 1928), s. 61-62.

121. Mehmet Emin, "Bir Kitabın Kİȳmeti", *Hayat*, sy. 87 (26 Temmuz 1928), s. 165-166.
122. Mehmet Emin, "Mürebbiye", *Hayat*, sy. 89 (9 Ağustos 1928), s. 205-206.
123. Mehmet Emin, "Harf İnkılâbı Maarif Seferberliğidir", *Hayat*, sy. 90 (16 Ağustos 1928), s. 225.
124. Mêmēt Emin, "Dağ Yolu", *Hayat*, sy. 95 (20 Eylül 1928), s. 325 [Latin harflî ilk yazısı].
125. Mehmet Emin (Pr.), "Son Yılın Fikir Hayatı", *Hayat*, sy. 106 (6 Kânûn-ı Evvel 1928), s. 28.
126. Mehmet Emin, "İki Kitap, Bir Netice", *Hayat*, sy. 108 (20 Kânûn-ı Evvel 1928), s. 64-66.
127. Mehmet Emin, "Azizim Orhan Bey", *Hayat*, sy. 109 (27 Kânûn-ı Evvel 1928), s. 88 [Mehmet Emin'in 123 numaralı yazısına karşı Orhan Sadettin tarafından kaleme alınan yazıya cevap].
128. Mehmet Emin, "1929", *Hayat*, sy. 110 (3 Kânûn-ı Sânî 1929), s. 101-103.
129. Mehmet Emin, "Zavallı Necati Bey", *Hayat*, sy. 111 (10 Kânûn-ı Sânî 1929), s. 121-122.
130. Mehmet Emin, "Mektepten Çıktıktan Sonra", *Hayat*, sy. 135 (15 Temmuz 1929), s. 1-2.
131. Mehmet Emin, "Meslekî Tedrisat", *Hayat*, sy. 136 (31 Temmuz 1929), s. 1-2.
132. Mehmet Emin, "Edebiyat Tedrisatında Halli Güç Mesele", *Hayat*, sy. 137 (15 Ağustos 1929), s. 1-2.
133. Mehmet Emin, "Kendi Kendine İnanmayanlar", *Hayat*, sy. 138 (1 Eylül 1929), s. 1.
134. Mehmet Emin, "Yüksek Tahsil Meselesi", *Hayat*, sy. 141 (15 Teşrîn-ı Evvel 1929), s. 1-2.
135. Mehmet Emin, "Yüksek Tahsil Meselesi 2", *Hayat*, sy. 142 (29 Teşrîn-ı Evvel [1]929), s. 1.
136. Mehmet Emin, *Yurt Bilgisi*, Kanaat Matbaası, İstanbul 1930, 308 s.
137. Mehmet Emin, *Sokrat*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul 1931, 176 s.
138. Mehmet Emin, "Zavallı İzzet Bey", *Dârülfunûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, VII/5 (Şubat-Mart 1931), s. 33-34.
139. Mehmet Emin, "Bir Tenkide Cevap", *Dârülfunûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, VIII/3 (Mayıs 1932), s. 111-118 [Orhan Sadettin'in aynı derginin VIII/1. sayısında (Mart 1932) Mehmet Emin'in *Sokrat* adlı kitâbı hakkındaki değerlendirmesine cevap].
140. Henri Bergson, *Ahlâk ve Dinin İki Kaynağı. Birinci Kitap: Ahlâkin İki Kaynağı*, çev. Mehmet Emin, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul 1933, 126 s. [Bu tercüme *Yeni Türk Mecmuası*'nın Teşrîn-ı Evvel 1932 tarihli ilk sayısından itibaren forma forma dergiyle birlikte ek olarak okuyuculara sunulmuştur].
141. Mehmet Emin, "İnkılâpcılık", *Ülkü*, sy. I/1 (Şubat 1933), s. 44-48.

142. Mehmet Emin, "29 Teşrinievel 1933", *Yeni Türk Mecmuası*, sy. 11 (Teşrîn-ı Evvel 1933), s. 883-884.
143. Mehmet Emin, "Cumhuriyetin Maarif Zaferi", *Yeni Türk Mecmuası*, sy. 11 (Teşrîn-ı Evvel 1933), s. 1111-1119.
144. Emin Erişirgil (çeviren), *Kant'tan Parçalar*, Devlet Matbaası, İstanbul 1935, 80 s.
145. Emin Erişirgil, *Filozofî*, Devlet Basımevi, İstanbul 1935, 122 s.
146. [Mehmet Emin Erişirgil], "Bay Mehmet Eminin Söylevi", *Siyasal Bilgiler*, sy. 57 (Birincikânun 1935), s. 15-16.
147. Emin Erişirgil, *Filozofîye Başlangıç*, Devlet Basımevi, İstanbul 1936, 116 s. [4 defa basılmıştır].
148. Emin Erişirgil, *Hukukun Muhtelif Cepheleri ve Hukuk İlmi*, Hapishane Matbaası, Ankara 1938, 12 s.
149. Mehmet Emin Erişirgil (Siyasal Bilgiler Mektebi Müdürü), "Hukukun Üç Cephesi ve Hukuk Tedrisatı", *Siyasi İlimler (Mülkiye)*, sy. 82 (İkinci Kânun 1938), s. 587-595.
150. Mehmet Emin Erişirgil, "Hukukun Üç Cephesi ve Hukuk Tedrisatı", *Ülkü*, sy. XI/61 (Mart 1938), s. 33-41.
151. M. Emin Erişirgil (Prof.), "Cumhuriyette Ekonomi ve Hukuk Tedrisatı", *Siyasi İlimler (Mülkiye)*, sy. 91 (Birinci Teşrin 1938), s. 343-345.
152. M. Emin Erişirgil, "Tabutunun Huzurunda Giderken", *Ülkü*, sy. XII/70 (Birinci Kânun 1938), s. 323-324.
153. Mehmet Emin Erişirgil, "Hukukun Muhtelif Cepheleri ve Hukuk İlmi", *Fikir Hareketleri*, s. 276 (4 Şubat 1939), s. 249-251.
154. Mehmet Emin Erişirgil (Prof.), "Lozan Sulhu", *Siyasi İlimler (Mülkiye)*, sy. 100 (Temmuz 1939), s. 115-120.
155. Mehmet Emin Erişirgil (Prof.), "Bizim Hakkımızda Bir Münakaşa", *Siyasi İlimler (Mülkiye)*, sy. 102 (Eylül 1939), s. 249-251.
156. Mehmet Emin Erişirgil (Prof.), "Yirminci Asır Harplerinin Hakikî Sebepleri 1", *Siyasi İlimler (Mülkiye)*, sy. 103 (1. Teşin 1939), s. 315-320.
157. Mehmet Emin Erişirgil (Prof.), "Umumî Harp Esnasında Çikan Bir Kanunun Müzakere Zaptından Alınacak Dersler", *Siyasi İlimler (Mülkiye)*, sy. 104 (2. Teşrin 1939), s. 370-371.
158. Mehmet Emin Erişirgil (Prof.), "Tanzimat'ın Yüzüncü Yılı Münasebetile Tanzimat'a Dair Meseleler", *Siyasi İlimler (Mülkiye)*, sy. 105 (1. Kanun 1939), s. 423-426.
159. M. Emin Erişirgil (Prof.), "Memur Yetiştirme İşi", *Siyasi İlimler (Mülkiye)*, sy. 109 (Nisan 1940), s. 3-7.
160. Mehmet Emin Erişirgil (Prof.), "Gençlik Teşkilâti ve İş Mükellefliği", *Siyasi İlimler (Mülkiye)*, sy. 113 (Ağustos 1940), s. 237-251.

161. Mehmet Emin Erişirgil, "İdare Amiri Yetiştirme İşi", *Siyasi İlimler (Mülkiye)*, sy. 126 (Eylül 1941).⁹⁶
162. Mehmet Emin Erişirgil, "Seçkin Zümre ve Karakteri", *Siyasi İlimler (Mülkiye)*, sy. 127 (Ekim 1941).
163. Mehmet Emin Erişirgil, "İktisat Durumu Karşısında Vazifelerimiz", *Ülkü*, sy. 28 (16 II. Teşrin 1942), s. 2-3.
164. Emin Erişirgil, "Ahlak Terbiyesi Etrafında Münakaşalar", *Ülkü*, sy. 36 (16 Mart 1943), s. 2-3.
165. M. Emin Erişirgil, "Adlı Politika", *Siyasi İlimler (Mülkiye)*, sy. 145 (Nisan 1943), s. 4-6.
166. Mehmet Emin (Mülkiye İctimaiyat Profesörü, Ankara), "Mehmet İzset", *İş*, sy. 23-24 (İstanbul 1940), s. 76-77.
167. Emin Erişirgil (Prof.), "Seçkin Kime Derler?", *Ülkü*, sy. 4 (16 2. Teşrin 1941), s. 2-3.
168. Mehmet Emin Erişirgil, "Gençlik ve İş Terbiyesi", *Ülkü*, II/19 (1 Temmuz 1942), s. 1-2.
169. Mehmet Emin Erişirgil, "İktisadi Durum Karşısında Vazifelerimiz", *İktisadi Yürüyüş Mecmuası*, sy. 3-4 (1942-1943), s. 72-73.
170. Emin Erişirgil, "Meşrutiyet Devrinde Ahlak Terbiyesi Etrafında Münakaşalar II", *Ülkü*, sy. 37 (1 Nisan 1943), s. 2-4.
171. Emir Erişirgil, "Ahlak Terbiyesi Hakkında Bazı Fikirler I", *Ülkü*, sy. 39 (1 Mayıs 1943), s. 2-3.
172. Emin Erişirgil, "Ahlak Terbiyesi Hakkında Bazı Fikirler: Ahlak Terbiyesinin Yolları II", *Ülkü*, sy. 40 (16 Mayıs 1943), s. 2-3.
173. M. Emin Erişirgil, "Birinci Yirmi Yıldan İkinci Yirmi Yılı", *Ülkü*, sy. 51 (1 2. Teşrin 1943), s. 4-5.
174. Mehmet Emin Erişirgil, "Atatürk", *Ülkü*, sy. 52 (16 2. Teşrin 1943), s. 3.
175. Emin Erişirgil, *Felsefeye Başlangıç*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1944, 203 s.
176. M. Emin Erişirgil, "Ziya Gökalp", *Ülkü*, sy. 55 (1 2. Kanun 1944), s. 2-4.
177. M. Emin Erişirgil, "Ziya Gökalp II", *Ülkü*, sy. 56 (16 2. Kanun 1944), s. 4-5.
178. M. Emin Erişirgil, "Ziya Gökalp III", *Ülkü*, sy. 57 (1 Şubat 1944), s. 2-5.
179. M. Emin Erişirgil, "Ziya Gökalp IV", *Ülkü*, sy. 59 (1 Mart 1944), s. 2-4.
180. M. Emin Erişirgil, "Ziya Gökalp V", *Ülkü*, sy. 60 (16 Mart 1944), s. 2-4.

⁹⁶ *Siyasi İlimler (Mülkiye)*'nın 126. ve 127. sayılarını bizzat görme imkânı bulamadım. Bu sebeple Erişirgil'in 161 ve 162 numaralı makalelerinin sayfa aralıklarını tespit edemedim. Sözkonusu iki makalenin künüyesi için bkz. Anıl Tosun, *Mülkiye Mektebi Mecmuası Fıhristi (1931-1957)*, Bitirme Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, İstanbul 1979.

181. M. Emin Erişirgil, "Ziya Gökalp VI", *Ülkü*, sy. 62 (16 Nisan 1944), s. 2-3.
182. Emin Erişirgil, "Millî Şef ve İlk Öğretim Dâvası", *Ülkü*, sy. 71 (1 Eylül 1944), s. 4-5.
183. M. Emin Erişirgil (Prof., Zonguldak Milletvekili), *Ekonomi Meslekleri: XVI. Yüzyıldan Zamanımıza Kadar*, c. I, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1945, 215 s.
184. Emin Erişirgil, "Kazandıklarımız", *Ülkü*, sy. 92 (16 Temmuz 1945), s. 1.
185. Emin Erişirgil, "Demokrasi ve Parti Terbiyesi", *Ülkü*, sy. 95 (1 Eylül 1945), s. 1-2.
186. Emin Erişirgil, "Örnek Bir Vatandaşımız ve Cumhuriyet Hükümeti", *Ülkü*, sy. 99 (1 Kasım 1945), s. 10-11.
187. Emin Erişirgil, "Teknik Araştırmalar, Teknik Buluşlar", *Ülkü*, sy. 102 (16 Aralık 1945), s. 1-2.
188. Emin Erişirgil, "Sosyalizm ve Gürcü Bilginler", *Ülkü*, sy. 103 (1 Ocak 1946), s. 4.
189. Emin Erişirgil, "Tecrübeli Adam, Genç Adam", *Ülkü*, sy. 104 (16 Ocak 1946), s. 1-2.
190. Mehmet Emin Erişirgil, "Devlet Bakımından Kârlı Teşebbüs Ne Demektir?", *Ülkü*, sy. 105 (1 Şubat 1946), s. 4.
191. Emin Erişirgil, "Nazârî Adam, Ameli Adam", *Ülkü*, sy. 106 (16 Şubat 1946), s. 1-2.
192. Emin Erişirgil, "Eski Bir Halkevliden Yeni Bir Halkevliye", *Ülkü*, sy. 107 (1 Mart 1946), s. 1-2.
193. Emin Erişirgil, "Demokrasi-İlk Öğretim-Tek Dereceli Seçim", *Ülkü*, sy. 111 (1 Mayıs 1946), s. 3.
194. Emin Erişirgil, "Demokrasi ve Teşkilâtlanma", *Ülkü*, sy. 120 (16 Eylül 1946), s. 1.
195. Emin Erişirgil, "Ekonomide Devletçilik Niçindir?", *Ülkü*, sy. 123 (1 Kasım 1946), s. 3.
196. Emin Erişirgil, "Ekonomide Devletçi Olmamız Neden Lazımdır?", *Ülkü*, sy. 124 (16 Kasım 1946), s. 6-7.
197. M. Emin Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romanı: Ziya Gökalp*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1951, 264 s. İkinci baskısı: *Bir Fikir Adamının Romanı: Ziya Gökalp*, hazırlayan Aykut Kazancıgil, Cem Alpar, Remzi Kitabevi, İstanbul 1984, 218 s.
198. Mehmet Emin Erişirgil, "Talim ve Terbiye Heyetine Nasıl Bir Mahiyet Vermeli?", *İş*, sy. 123 (1951).⁹⁷
199. M. Emin Erişirgil, *Merak ve Dikkat*, Maarif Yayınevi, Ankara 1956, 264 s.

⁹⁷ *İş Mecmuası*'nın bu sayısını bizzat görme imkânım olmadı. Sözkonusu makale künüyesi için bkz. Bayraktar, "Mehmet Emin Erişirgil (1891-1965)", s. 553.

200. M. Emin Erişirgil, *İslâmcı Bir Şairin Romanı: Mehmet Âkif*, 4 c., Güzel İstanbul Matbaası, Ankara 1956. İkinci baskı: *İslâmcı Bir Şairin Romanı: Mehmet Âkif*, haz. Aykut Kazancıgil, Cem Alpar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1986, 483 s.
201. M. Emin Erişirgil, *Neden Filozof Yok?*, Güzel İstanbul Matbaası, Ankara 1957, 54 s.
202. M. Emin Erişirgil, *İhmâl*, Maarif Yaynevi, Ankara 1958, 59 s.
203. M. Emin Erişirgil, *Türkçülük Devri, Milliyetçilik Devri, İnsanlık Devri*, Güzel İstanbul Matbaası, Ankara 1957, 148 s.
204. M. Emin Erişirgil, *Kadın-Erkek*, Hamle Matbaası, İstanbul 1960, 75 s.⁹⁸

İSMAİL HAKKI BALTACIOĞLU VE FELSEFE

H. Fırat Şenol*

ISMAIL HAKKI BALTACIOĞLU AND PHILOSOPHY

ABSTRACT

İsmail Hakkı Baltacıoğlu, a multidirectional intellectual, had taken the advantage of the schools in the Western style in the last decades of the Ottoman Empire, and had been interested in branches of art such as theatre, novel, story, as well as in the philosophy of art, in the science of education and in philosophy. For almost 92 years, i.e. his entire life, he had lectured at İstanbul (formerly, Dârülfünûn) and Ankara Universities, had published several academic papers as well as theatre plays, stories and novels. However, the amount of publications on Baltacıoğlu as an artist and a pedagogue have overshadowed the fact that he was also a philosopher. The aim of this article is to examine his perspective on philosophy, based on his book *Felsefe*. The basis for this goal is the assumption that, *Felsefe* is the only book in which Baltacıoğlu's views on philosophy have been presented in a proper and well organized style.

Keywords: Philosophy of Art, Bergsonism, Intuitionism, Science of Education, 1933 University Reformation.

ÖZET

İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Osmanlı'nın son dönemlerinde açılmış Batı tarzı eğitim veren okullardan faydalananı bilmiş, tiyatro, öykü, roman gibi sanat dallarıyla, bir bütün olarak sanatın felsefesiyle, bir bütün olarak eğitim sistemiyle ve felsefeye ilgilenmiş çok yönlü bir düşünürümüzdür. Yaklaşık 92 yıllık uzun ömrüne Dârülfünûn'da, Ankara Üniversitesi'nde verdiği derslerin yanı sıra, pek çok akademik yayın, tiyatro oyunu, öykü ve roman kitabı sürdürmüştür. Fakat, Baltacıoğlu'nun sanatçı ve eğitimci yönü üzerine

⁹⁸ Ülken, Erişirgil'in eserlerinden bahsederken "Adalet fikri hakkında bir eser hazırlamakta olduğunu söyleyordu. Fakat bu kitabı ihtimal bitiremedi" demektedir; bkz. Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 427. Ali Utku, bir görüşmemizde bu eserin Erişirgil'in ailesinde bulunduğu aktardı. Levent Bayraktar, Erişirgil'in *Hamle* (Ankara 1960) adlı bir eserinin olduğunu belirtse de bu bilgiyi kütüphane kayıtlarından teyit edemedik. Ayrıca bazı kaynaklarda ve kütüphane kayıtlarında Erişirgil'e *Nebatlar* (1932) ve *Teyribi Fizyoloji Hifzüssüha* (1929) iki eser nisbet edilmektedir. Bunlardan ikincisinin, müellifin adının "Mehmet Emin" olmasından kaynaklanan yanlış bir nisbet olduğu açıkça da ilk eserin Erişirgil'e nisbetinin sıhhatini henüz tespit edemedik.